

Διπλωματική εργασία

Λιόντου Μαρία

A.M. 1104M037

Θέμα

Θρησκεία, Ιδεολογία και Νεωτερικότητα στο έργο του
Alexis de Tocqueville

Τριμελής Επιτροπή

Σταυρακάκης Γιάννης

Κωνσταντακόπουλος Σταύρος

Αχείμαστος Μύρων

Σεπτέμβριος 2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	ΣΕΛ. 2
ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	ΣΕΛ. 3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	ΣΕΛ. 5
Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗ ΑΜΕΡΙΚΗ	ΣΕΛ. 10
Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΛΑΙΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ	ΣΕΛ. 27
ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΤΟΣQUEVILLE	ΣΕΛ. 36
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	ΣΕΛ. 48
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΣΕΛ. 58

ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στην παρούσα εργασία θα προσπαθήσουμε – χρησιμοποιώντας τα εργαλεία που μας προσφέρει η σκέψη του Alexis de Tocqueville - να δούμε αν τα θρησκευτικά συστήματα ιδεών σήμερα είναι κάτι περισσότερο από παραδοσιακά σχήματα αντίληψης και ερμηνείας της πραγματικότητας. Αν, δηλαδή, η διαδικασία εκκοσμίκευσης, ο διαχωρισμός των σφαιρών της θρησκείας και της πολιτικής και ο περιορισμός του πεδίου επιρροής της θρησκείας στο χώρο της συνείδησης συνεπάγεται τη μετατροπή της θρησκείας σε μια σύγχρονη μορφή ιδεολογίας, τουλάχιστον ως προς την εκδήλωση των λειτουργιών και τους τρόπους δράσης της. Αν και οι θρησκείες θεωρούνται από τους κύριους φορείς της παραδοσιακής ιδεολογίας, αδυνατούμε να δώσουμε συγκεκριμένες απαντήσεις στο ερώτημα του ποια είναι η κοσμοεικόνα που αυτές προκρίνουν, πως διαμορφώνεται και πως παρουσιάζεται. Ένας από τους κύριους λόγους που δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε τη φύση των σύγχρονων Εκκλησιών είναι η σύνδεση της έντονης θρησκευτικότητας με την πολιτισμική οπισθοδρόμηση και τον αντινεωτερισμό. Ακόμη και αν αποδείξουμε ότι οι θρησκευόμενοι υιοθετούν ένα αντινεωτερικό αξιακό πλαίσιο δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε τον τρόπο με τον οποίο εμπλέκονται με την κουλτούρα της νεωτερικότητας, καθώς και ότι οι στρατηγικές που αναπτύσσουν και τα μέσα που χρησιμοποιούν είναι νεωτερικά στη φύση τους.

Υποθέτουμε ότι η ανανέωση της συναισθηματικής εκφραστικότητας στο χώρο του θρησκευτικού, που παρατηρείται τις τελευταίες δεκαετίες σημαίνει την απόρριψη της λειτουργικοποίησης που επιφέρει η νεωτερικότητα, αλλά μπορεί, ταυτόχρονα, να ιδωθεί και ως ένα είδος προσαρμογής της στη νεωτερικότητα. Πρέπει να δούμε τις κοινωνικές, ιστορικές και υλικές συνθήκες παραγωγής των κοινωνικών πρακτικών και τον τρόπο εσωτερίκευσης των πρακτικών αυτών.

Αρωγός σε αυτή την προσπάθειά μας θεωρούμε πως είναι η σκέψη του Alexis de Tocqueville. Τα εργαλεία που ανέπτυξε στην προσπάθειά του να κατανοήσει την κοινωνική πραγματικότητα της Αμερικής και της Γαλλίας, με τα δύο πιο γνωστά του έργα *Η Δημοκρατία στην Αμερική* και *Το Παλαιό Καθεστώς και η Επανάσταση*, μπορούν να αποτελέσουν σκευή για μια

επαρκέστερη απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων μας. Η σκέψη τους στράφηκε πολλάκις στο φαινόμενο της θρησκείας. Η αναζήτηση των συνεκτικών δομών της κοινωνίας αλλά και των εντάσεών της, η ερμηνεία των κοινωνικών γεγονότων τούς οδήγησε στο θρησκευτικό φαινόμενο. Η θρησκεία φαινόταν τόσο στενά συνδεδεμένη με τη συλλογική ύπαρξη των ανθρώπινων όντων ώστε να συνυπάρχει μαζί της. Σε αυτό το σημείο εγείρεται το ακόλουθο ερώτημα: είναι απαραίτητη ή / και επίκαιρη η μελέτη των κλασικών; Μια ικανοποιητική απάντηση θα μπορούσε να είναι πως το έργο τους παραμένει πάντα απαραίτητο και επίκαιρο τουλάχιστον για λόγους επιστημονικής αυτοσυνειδησίας. Η γνώση των θεμελίων της γνώσης μας και των επιστημονικών πειθαρχιών που υιοθετούμε οδηγεί σε νέους δρόμους και ανοίγει νέους ορίζοντες στη σκέψη μας. Κοιτώντας πέρα από όρους ανακλαστικότητας της σκέψης δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε ότι τα έργα τους συνυφαίνονται με/ ή και συγκροτούν το λόγο περί νεωτερικότητας. Σήμερα που η νεωτερικότητα επαναπροσδιορίζει τον κοινωνικό χώρο, επιδιώκει απαντήσεις και αναζητά νέες προτάσεις, η θρησκεία επανεμφανίζεται στο προσκήνιο. Αν και οι μεγάλες θεωρίες περνούν κρίση, θεωρούμε πως το έργο του Alexis de Tocqueville έχει πολλά ακόμη να προσφέρει στο σύγχρονο διάλογο περί θρησκευτικότητας.

Ας μην ξεχνάμε πως ο Tocqueville επιδιώκει τη μελέτη των ανατροπών που φέρει η άνθιση των νεωτερικών κοινωνιών και προσπαθεί να δείξει την πιθανή εξέλιξη αυτών των κοινωνιών. Ήταν αναπόφευκτο να αναρωτηθεί για το μέλλον της θρησκείας στο πλαίσιο αυτών των ανατροπών. Όχι μόνο θεωρεί τη θρησκεία στοιχείο με κοινωνική σημασία αμείωτη όσο η κοινωνία εκσυγχρονίζεται, αλλά αντιθέτως διαβεβαιώνει ότι το θρησκευτικό στοιχείο είναι μόνιμο και μελετά ορισμένους τρόπους ανασύνθεσής του στις δημοκρατίες. «Το πεδίο αναφοράς του: οι Ηνωμένες Πολιτείες, η χώρα της νεωτερικότητας που προβλημάτισε τους θεωρητικούς της εκκοσμίκευσης, οι οποίοι ταύτιζαν τον εκσυγχρονισμό με την οπισθοχώρηση του θρησκευτικού στοιχείου, μια χώρα που προσφέρει ένα άλλο δείγμα σχέσεων που

εξυφάνθηκαν μεταξύ πολιτικού και θρησκευτικού στοιχείου στο πλαίσιο της δημοκρατικής συγκρότησης»¹.

---

¹ Daniele Leger –Hervieu, Jean – Paul Willaime, *Κοινωνικές θεωρίες και θρησκεία*, Κριτική, Αθήνα, 2005, σελ.58.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ενδιαφέρον του Tocqueville για τη θρησκεία ήταν βαθιά προσωπικό, αν και κινητοποιούνταν από τις ανησυχίες ενός ανθρώπου της γνώσης. Κατά συνέπεια, είναι σημαντικό να ξεκινήσουμε από τα βιογραφικά του δεδομένα και να εξερευνήσουμε τη σχέση ανάμεσα στις προσωπικές στάσεις του Tocqueville και τους ιστορικούς και κοινωνικούς σχηματισμούς του. Η κατανόηση της φύσης των θρησκευτικών δεσμεύσεων του Tocqueville πρέπει να εκκινήσει από τη συνειδητοποίηση ότι το οικογενειακό περιβάλλον και η πρώιμη εκπαίδευσή του τον συνέδεσαν με τη Γαλλία της αριστοκρατίας, της μοναρχίας και του Καθολικισμού. Ο Alexis de Tocqueville γεννήθηκε το 1805. Γενεαλογικά, ανήκει στους Νορμανδούς ευγενείς, γόνος μιας οικογένειας που είχε διατηρήσει την παραδοσιακή της πίστη προς την Εκκλησία, καθώς και τη Μοναρχία. Ο Tocqueville ήταν οπαδός του Οίκου των Βουρβώνων. Πίστευε στην αδιάσπαστη μοναρχική διαδοχή, δηλαδή ήταν μέλος των Νομιμοφρόνων.

Εκπαιδεύτηκε από έναν ιερέα, τον Αβά Lesueur, ο οποίος ήταν χρόνια συνδεδεμένος με την οικογένεια του Tocqueville. Στα δεκαπέντε του πήγε να παρακολουθήσει το Lycee στο Metz. Εκεί είχε την πρώτη θρησκευτική του κρίση. Δύο χρόνια αργότερα και ενώ σπουδάζει νομική στο Παρίσι, ο Tocqueville παραδέχεται: «Πιστεύω, αλλά δεν εξασκώ τα θρησκευτικά μου καθήκοντα».

Από το 1823 έως την επίσκεψή του στην Αμερική το 1831 έμεινε στο Παρίσι και στις Βερσαλλίες, όπου κατείχε τη θέση του δικαστή. Τότε αναπτύσσει ένα αυξημένο ενδιαφέρον για την πολιτική και την ιστορία, το οποίο ενισχύθηκε από τη φιλία του με τον Gustave de Beaumont. Το γεγονός ότι παρακολούθησε τις διαλέξεις του Guizot ήταν ένα ακόμη σύμπτωμα του ενδιαφέροντός του για τη φιλελεύθερη ερμηνεία της Γαλλικής ιστορίας και πολιτικής.

Η επαφή του με τον διαφωτισμό, ιδιαίτερα με την σκέψη του Βολταίρου, του Ρουσσώ και του Πασκάλ, συντέλεσε στο να καλλιεργηθεί μέσα του η αμφιβολία για τη καθολική πίστη. Σε αυτή την επαφή οφείλεται και η μεταστροφή του Tocqueville από ένθερμο καθολικό σε άθεο, ο οποίος όμως πιστεύει στη διατήρηση της θρησκείας με μια λογική εργαλειακής

χρησιμότητας. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του, «χρειάζεται ευφυΐα για τους λίγους και θρησκεία για τους πολλούς». Ο Χριστιανισμός διακρίνεται για ένα ηθικό χαρακτήρα. Πρεσβεύει την αθανασία της ψυχής και την ύπαρξη ενός δίκαιου Θεού. Συνεπώς, ο Χριστιανισμός στηρίζεται στο τρίπτυχο: ύπαρξη του Θεού- πίστη στο επέκεινα – ηθικές αρχές. Για τον Tocqueville, η αλήθεια μιας θρησκείας δεν πρέπει να συνταυτίζεται με την κοινωνική χρησιμότητά της. Υποστήριζε ότι η κοινωνία πρέπει να θρησκεύεται. Ήταν τέτοια η πίστη του στην κοινωνική και πολιτική χρησιμότητα της θρησκείας, ήταν τέτοιος ο αναντικατάστατος κοινωνικός ρόλος της θρησκείας ώστε υποστήριζε ότι παρά τη δική του αδυναμία να πιστέψει, είναι αδύνατο ο άνθρωπος να υπάρξει χωρίς θρησκεία.

Το 1831 επισκέπτεται τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, μαζί με τον επιστήθιο φίλο του Gustave de Beaumont για να μελετήσουν το σωφρονιστικό σύστημα. Από τις εντυπώσεις του ταξιδιού προέκυψε το 1835, το έργο που τον έκανε διάσημο: *Η Δημοκρατία στην Αμερική*. Ακολούθησε το δεύτερο μέρος του έργου το 1840, ενώ αργότερα το δύο μέρη ενσωματώθηκαν σε ενιαία έκδοση. Στον Α΄ Τόμο επικεντρώνεται στον συντηρητικό ρόλο της θρησκείας, ως προπύργιο για την αποτροπή των επαναστάσεων. Στον Β΄ Τόμο τονίζει τη σημασία της θρησκείας για τη διατήρηση ή διαφύλαξη της ελευθερίας. Πρεσβεύει την συμβατότητα της θρησκείας και της νεωτερικότητας και τη δυνατότητα του Χριστιανισμού να αποτελέσει τη βάση της δημοκρατικής κοινωνίας. Ισχυρίζεται ότι, τόσο η δημοκρατία όσο και ο χριστιανισμός, προκρίνουν την ισότητα άρα είναι απόλυτα συμβατά μεταξύ τους.

Φυλακίστηκε στον πύργο της Vincennes, άδοξο τέλος για την πολύπαθη πολιτική του καριέρα η οποία διήρκησε από το 1839 ως το πραξικόπημα του Βοναπάρτη το 1851. Μετά την αποφυλάκισή του αποσύρεται σε ένα είδος αυτοεξορίας, απέχοντας πλήρως από το δημόσιο βίο. Κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του, κατέφυγε στην ιστορική έρευνα και συγγραφή, αναζητώντας τους λόγους της τελικής αποτυχίας της ελευθερίας να εδραιωθεί στην πατρίδα του, μετά από μισό αιώνα και πλέον επαναστάσεων και πολιτειακών αλλαγών. Έτσι, θα οδηγηθεί στη συγγραφή του τελευταίου του έργου, *Το Παλαιό Καθεστώς και η Επανάσταση*, το οποίο συνιστά και την πολιτική του υποθήκη. Πέθανε το 1859 στις Κάννες.

Ο Tocqueville δίνει έμφαση στην προτεραιότητα του φαινομένου της δημοκρατίας. «Ξεκινά από τον προσδιορισμό ορισμένων δομικών χαρακτηριστικών των σύγχρονων κοινωνιών και περνά κατόπιν στη σύγκριση των διαφόρων επιμέρους εκφάνσεων των κοινωνιών αυτών»². Ο Tocqueville ήταν πάνω από όλα κοινωνιολόγος. Όπως παρατηρεί ο Gargan, ο Tocqueville αναγκάστηκε να γράψει ως ιστορικός. Η ιστορία του ήταν ένας «παράδοξος και ειρωνικός τρόπος στοχασμού πάνω στο παρελθόν, που σκόπευε να αναδεύσει τη συνείδηση των ανθρώπων της εποχής του»³. Επιθυμεί να μελετήσει τον τρόπο αλληλεπίδρασης της θρησκείας και της κοινωνίας. Αντιμετωπίζει τη θρησκεία ως τσιμέντο ενοποίησης, με την Γκραμσιανή έννοια του όρου. Πολλοί είχαν ισχυριστεί ότι ήταν συντηρητικό το ερώτημα του, δηλαδή, ποιοι παράγοντες διασφαλίζουν τη συνέχεια μιας κοινωνίας. Όμως, συντηρητικό δεν είναι το ερώτημα, αλλά η ενδεχόμενη απάντησή του.

Κατά τον Tocqueville, οι άνθρωποι δεν μπορούν να επιβιώσουν χωρίς δογματικές πίστεις, ιδιαίτερα στους δημοκρατικούς χρόνους. Η θρησκεία ενοποιεί, κάνει την κοινωνία λειτουργική. Ισχυρίζεται πως η πίστη στην ύπαρξη του επέκεινα συντελεί στο περιορισμό του πάθους για την υλική ευδαιμονία. Η προσδοκία για ένα άλλο κόσμο συντελεί στο απεγκλωβισμό από το εδώ και τώρα, από το εφήμερο. Έτσι, μετριάζεται το πάθος για την υλική ευδαιμονία. Η θεωρία του καλώς εννοούμενου συμφέροντος υπολείπεται της θρησκείας. Οι υλιστές ήταν, για τον Tocqueville, εχθροί του λαού. Ο υλισμός αποτελούσε, στα μάτια του, την νομιμοποιητική, θεωρητική σφραγίδα στην ανάγκη ευδαιμονίας στην δημοκρατική κοινωνία. Σε αυτό το επιχείρημα γίνεται αντιληπτή η ταξική τύφλωση του Tocqueville. Δεν βλέπει την εγγενή ανάγκη του καπιταλιστικού συστήματος για την πρόκριση της ευδαιμονίας ως αναγκαίο συστατικό της επιβίωσής του.

Θεωρεί αναγκαίο τον χωρισμό Εκκλησίας και Κράτους για να μπορέσει η θρησκεία να διασώσει την ελευθερία. Κατά τον Tocqueville, ο άνθρωπος είναι φύση θρησκευόμενος. Όταν οι άνθρωποι δεν πιστεύουν βρίσκονται σε παρά φύσει κατάσταση, ακόμη και σε κοινωνίες, όπως η Γαλλική. Η θρησκεία

---

² Raymond Aron, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, μετφ. Μ. Λυκούδης, 2^η εκδ., Γνώση, Αθήνα, 1991, σελ.315.

³ Eduard T Gargan, *De Tocqueville*, Hilary House Publishers Ltd., New York, 1965, σελ.61-2.

λειτουργεί συμπληρωματικά στην πολιτική, μειώνοντας τις αρνητικές συνέπειές της, όπως το πάθος για την αναζήτηση της υλικής ευδαιμονίας. Για τον Tocqueville, η θρησκεία δεν είναι, πρώτιστα, ένα μέσο καθυπόταξης. Εξάλλου, η φιλοσοφική του θέση είναι παρόμοια με εκείνη του Χριστιανισμού. Πιστεύει σε μια πρωταρχική αιτία όλων - η οποία παρέχει τη θεμελίωση κανόνων τόσο για το φυσικό όσο και για τον ηθικό κόσμο - στην Πρόνοια και τη Δικαιοσύνη του θεού, στην ύπαρξη του καλού και του κακού, αλλά και στη μετά θάνατο ζωή. «Οι θρησκευτικές του δοξασίες μπορούν να γίνουν κατανοητές μόνο με τους δικούς του όρους, με ελάχιστες βεβαιότητες και πολλές αντιφάσεις. Όταν συνειδητοποιούμε ότι, στην προσωπική του ζωή, η θρησκεία ήταν μια 'δοκιμασία' με όλη τη σημασία της λέξης, τότε θα αρχίσουμε να κατανοούμε το λόγο για τον οποίο ο Tocqueville οδηγήθηκε στο να επικεντρώσει την προσοχή του πάνω στα θρησκευτικά φαινόμενα, τόσο ως ιστορικός όσο και ως θεωρητικός»⁴.

---

⁴ Doris S. Goldstein, *Trial of faith: Religion and Politics in Tocqueville's Thought*, Elsevier, Νέα Υόρκη, 1975, σελ.11. Θα θέλαμε να σημειώσουμε ότι το εισαγωγικό σημείωμα στηρίζεται αρκετά σε όλο το έργο της κα. Goldstein και στο εισαγωγικό σημείωμα του κ. Κιτρομηλίδη στο *Παλιό Καθεστώς και η Επανάσταση*.

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΗ

Ο Tocqueville ταξίδευσε στις Ηνωμένες Πολιτείες για να ανακαλύψει πως ένα έθνος μπορούσε να διατηρήσει την ελευθερία των κατοίκων του κάτω από εξισωτικές συνθήκες. Οι Αμερικανοί κατάφεραν να διατηρήσουν την ελευθερία τους, συμπέρανε, ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης τριών σχετικών παραγόντων: «Η ιδιαίτερη και συγκυριακή κατάσταση στην οποία η Πρόνοια τοποθέτησε τους Αμερικανούς αποτελεί την πρώτη αιτία. Η δεύτερη πηγάζει από τους νόμους. Η τρίτη απορρέει από τις συνήθειες και τα έθιμα.»⁵ Από τους τρεις παράγοντες, οι συνήθειες και τα ήθη ήταν ο πιο σημαντικός. Οι ιδιαίτερες συνήθειες και τα ήθη που λειτούργησαν για να διατηρήσουν οι Αμερικανοί την ανεξαρτησία τους ήταν, ως επί το πλείστον, πρωτίστως θρησκευτικές. Ο τρόπος με τον οποίο ο Tocqueville περιγράφει τη λειτουργία της Αμερικανικής δημοκρατίας αποκαλύπτει έναν δυισμό, ανάμεσα στο ένστικτο της δημοκρατίας και τη λογική της.

Το παρακάτω απόσπασμα αποτελεί μια θαυμάσια κοινωνιολογική ερμηνεία του τρόπου με τον οποίο μπορούν να συνδυάζονται σε ένα πολιτισμό η θρησκευτική αυστηρότητα και πολιτική ελευθερία. «Στον κόσμο της ηθικής, όλα είναι ταξινομημένα, συντονισμένα, προδιαγνωσμένα, αποφασισμένα εκ των προτέρων. Στον πολιτικό κόσμο όλα είναι ταραγμένα, αμφισβητούμενα, αβέβαια · στον πρώτο παθητική, αν και θεληματική, υπακοή · στον άλλο ανεξαρτησία, περιφρόνηση της πείρας και ζηλοφθονία κάθε εξουσίας. Οι δύο αυτές τάσεις, τόσο αντίθετες φαινομενικά, βαδίζουν χέρι – χέρι και μοιάζουν να αλληλοβοηθούνται.

Η θρησκεία βλέπει στην πολιτική ελευθερία μια ευγενή άσκηση των ιδιοτήτων του ανθρώπου · στον κόσμο της πολιτικής ένα πεδίο που όρισε ο Κύριος για τις προσπάθειες της διάνοιας. Ελεύθερη και ισχυρή στη σφαίρα της, ικανοποιημένη με τη θέση που της έχει εκχωρηθεί, γνωρίζει ότι η ισχύς της είναι τόσο καλύτερα εδραιωμένη όσο αυτή βασιλεύει μόνο με τις δικές της δυνάμεις και κυριαρχεί χωρίς υποστήριγμα πάνω στις καρδιές.

Η ελευθερία βλέπει τη θρησκεία τη συντρόφισσα των αγώνων και των θριάμβων της, το λίκνο της παιδικής της ηλικίας, τη θεία πηγή των

---

⁵ Αλέξης Ντε Τοκβίλ, *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, πρ. Γ. Μανιάτης, Στοχαστής, Αθήνα, 2001. σελ.284.

δικαιωμάτων της. Θεωρεί τη θρησκεία ως τον θεματοφύλακα των ηθών και τα ήθη ως την εγγύηση των νόμων και το ενέχυρο της ίδιας της δικής της διάρκειας»⁶.

Που, όμως βρίσκουν τους κανόνες τους όσοι επιθυμούν να επιτύχουν τη δημοκρατική διοίκηση; Σε πιο πνευματικό και ηθικό περιβάλλον θα βρουν την έμπνευσή τους; Από ποιες πηγές θα αντλήσει η δημοκρατία τη λογική και σύνεση που είναι απαραίτητες για να κυριαρχήσει στα ένστικτά της; Από τη στιγμή που υποτάσσει το σύνολο του ανθρώπινου κόσμου στους κανόνες της, αυτοί οι κανόνες μπορούν να προέλθουν μόνο από μια πηγή εξωτερική του κόσμου τούτου. Μόνο η θρησκεία μπορεί πραγματικά να μετριάσει, να ρυθμίσει τη δημοκρατία. Μια ακριβή κατανόηση της σχέσης τους είναι, για τον Tocqueville, υψίστης σημασίας. Η θρησκεία λειτουργεί με απώτερο σκοπό να καθοδηγεί και να μετριάζει τη δημοκρατία. Η θρησκεία εδράζεται εκτός της δημοκρατίας και αποτελεί το όριο της.

Έχει παρατηρηθεί πως είναι τόσο αναπόφευκτο όσο και επιθυμητό οι άνθρωποι να έχουν δογματικές πεποιθήσεις. «Ανάμεσα σε όλες τις δογματικές πίστεις, περισσότερο επιθυμητές νομίζω πως είναι οι δογματικές πίστεις στο πεδίο της θρησκείας»⁷. Οι άνθρωποι έχουν ανάγκη της γνώσης ή της αίσθησης ενός Όλου το οποίο τους περιλαμβάνει αλλά και τους υπερβαίνει, έτσι ώστε να εκπληρώνουν το καθήκον τους με ανθρωπισμό και αξιοπρέπεια. Η πλειονότητα των ανθρώπων δεν μπορούν να συγκροτήσουν μια τέτοια αίσθηση μόνο μέσω της δικής τους λογικής. Κατά συνέπεια, καθίσταται αναγκαίο να τη λάβουν στηριζόμενοι πάνω στη βάση της αυθεντίας, ως θρησκευτικό δόγμα. Αν λάβουμε υπόψη πως οι πολίτες των δημοκρατιών έχουν εξαιρετικά επικίνδυνα ένστικτα που τους οδηγούν στην απομόνωση και την επιδίωξη υλικών απολαύσεων με μια άμετρη αγάπη, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε πως η θρησκεία, είναι αναγκαία για τον μετριασμό τους. «Η θρησκεία παρέχει εκείνες τις 'δογματικές πεποιθήσεις' που λειτουργούν ως το τσιμέντο της κοινωνίας, πίστεις σχετικά με την φύση του Θεού, την ψυχή, τις υποχρεώσεις των ανθρώπων, του ενός έναντι του άλλου και έναντι του ευρύτερου συνόλου, του κράτους του οποίου δεν είναι

---

⁶ Ο.π., σελ. 73.

⁷ Ο.π., σελ. 449.

παρά ένα μέλος».⁸ Τέτοια είναι τα επιχειρήματα για τη χρησιμότητα, γενικά, της θρησκείας και της αναγκαιότητάς της, ειδικά, στη δημοκρατικές κοινωνίες.

Σύμφωνα με την ανάλυση του Tocqueville, η κοινωνική χρησιμότητα της θρησκείας εδράζεται πέρα και έξω από την εγγενή αλήθεια της. Μέσω των ηθικών διδαγμάτων της παρέχει στους πολίτες μια εκπαίδευση στα ήθη, πληρέστερη και πιο εμπεριστατωμένη από ότι στις δοξασίες. Οι θρησκείες μετριάζουν το ζήλο για πλουτισμό και κυριαρχία και καθορίζουν τα ήθη. Ρυθμίζοντας τις σχέσεις και τους ρόλους των μελών της οικογένειας, η θρησκεία έμμεσα, αλλά πανίσχυρα, συντελεί στη ρύθμιση της κοινωνίας και του κράτους. Για όλους τους προαναφερόμενους λόγους, κρίνεται αναγκαίο να προσδιορίσουμε από τι συνίσταται η ιδιαίτερη φύση της θρησκείας.

Η θρησκεία ή η ανάγκη για θρησκεία είναι εγγεγραμμένη στην ίδια τη φύση του ανθρώπου. Υπάρχει σε κάθε άνθρωπο μια ασυμμετρία ανάμεσα στις επιθυμίες του και στη ζωή του, η οποία οδηγεί στην ανάγκη και την ελπίδα ενός άλλου κόσμου. «Η θρησκεία λοιπόν δεν είναι παρά μια ιδιαίτερη μορφή της ελπίδας και είναι εξίσου φυσική στην ανθρώπινη καρδιά όσο και η ίδια η ελπίδα.»⁹. Ως επακόλουθο, ο αθεϊσμός και η θρησκευτική αδιαφορία είναι ενάντια στη φύση του ανθρώπου. «Η απιστία είναι ένα τυχαίο συμβάν · μόνη η πίστη είναι η διαρκής κατάσταση της ανθρωπότητας»¹⁰. Η έλλειψη πίστης είναι ένα ατύχημα το οποίο υπερβαίνει το ατύχημα της ανθρώπινης ιδιαιτερότητας ή ελευθερίας. Η πίστη δεν είναι μια πλήρης καταπίεση της αυτοσυνειδησίας αλλά μια ανταπόκριση σε αυτή. Η έλλειψη πίστης ή η υπερβολική αμφιβολία, λέει ο Tocqueville, προκαλεί ζαλάδα και παράλυση, ενώ το πάθος που οδηγεί στην πίστη είναι μια πηγή ανθρώπινης δύναμης. Η πίστη καθιστά την ανθρώπινη ελευθερία δυνατή. Όταν οι άνθρωποι πιστεύουν υπερβαίνουν τα δεσμά του χρόνου και παράγουν επιτεύγματα τα οποία αντιστέκονται στη φθορά του χρόνου.¹¹

---

⁸ Leo Strauss (ed.), *History of Political Philosophy*, Rand McNally & Company, Chicago, 1972, σελ.732-733.

⁹ Alexis de Tocqueville, *Ο.π.*, σελ. 301.

¹⁰ *Ο.π.*

¹¹ Η τεράστια σημασία που έχει η πίστη στο έργο του Τοκβίλ μαρτυρά την επιρροή του από τον Πασκάλ, κυρίως όσον αφορά την κατανόηση της ανθρώπινης κατάστασης. Για μια πιο εκτενή αναφορά βλ. Peter Augustine Lawler, "The angel and the beast" στο Eduardo Nolla (ed.), *Liberty, Equality, Democracy*, New York University Press, Νέα Υόρκη, 1992, σελ. 1-20.

Για τον Tocqueville, ο πατριωτισμός είναι ένα βαθύ συναίσθημα, το οποίο μπορεί να διεγερθεί από έναν θρησκευτικό ενθουσιασμό και να οδηγηθεί σε τεράστια επιτεύγματα. «Στις Ηνωμένες Πολιτείες πιστεύουν σωστά πως η φιλοπατρία είναι ένα είδος λατρείας (cult) την οποία οι άνθρωποι ασκούν μέσω της τέλεσης λατρευτικών καθηκόντων»¹². Είναι και ο πατριωτισμός ένα είδος θρησκείας, καθώς δεν λειτουργεί στη βάση της λογικής αλλά δρα σύμφωνα με την παρόρμηση της πίστης και του συναισθήματος. «Δεν μπορεί να υπάρξει ποτέ δύναμη αληθινή ανάμεσα στους ανθρώπους έξω από την ελεύθερη συνδρομή των θελήσεων. Όμως στον κόσμο μόνο ο πατριωτισμός ή η θρησκεία μπορούν να κάνουν την ολότητα των πολιτών να βαδίσουν προς τον ίδιο στόχο»¹³.

Αυτές οι διαπιστώσεις παρέχουν το κλειδί για το ποια πρέπει να είναι η σχέση ανάμεσα στη θρησκεία και τους πολιτικούς θεσμούς. Η θρησκεία έχει ίδια δύναμη και δεν χρειάζεται τη βοήθεια της συμφωνίας αρχών, δεν χρειάζεται την υποστήριξη των πολιτικών θεσμών. Αντίθετα, η ανάμειξή τους με τους πολιτικούς θεσμούς και τα πάθη την αποδυναμώνει, διότι συνδέει το πεπρωμένο της με αυτούς που είναι από τη φύση τους καταδικασμένοι σε βαθμιαία αχρήστευση.

Στον πρώτο τόμο, ο Tocqueville υποστήριξε ότι η θρησκεία κατείχε ένα πρωτεύον ρόλο στη διατήρηση της δημοκρατικής ομοσπονδίας στις Ηνωμένες Πολιτείες. Αυτός ο ρόλος ήταν, αν και πρωταρχικός, έμμεσος. Ισχυριζόμενος ότι «η θρησκεία, που, στους Αμερικανούς, δεν αναμειγνύεται ποτέ άμεσα στη διακυβέρνηση της κοινωνίας, πρέπει λοιπόν να θεωρείται ως ο πρώτος από τους πολιτικούς τους θεσμούς · γιατί και αν δεν τους δίνει την αρέσκεια της ελευθερίας, τους διευκολύνει τα μέγιστα τη χρήση της»¹⁴, υπογράμμισε αυτό που καθιερώθηκε να αποκαλείται «Πολιτική Θρησκεία». Ο Tocqueville επέμενε πως η έμμεση επιρροή των θρησκευτικών πεποιθήσεων πάνω στην κοινωνία των πολιτών στις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν σημαντικότερη από τα άμεσα αποτελέσματα ενός εκκλησιαστικού θεσμού που διεκδικεί την πολιτική εξουσία, όπως η Καθολική Εκκλησία στην Γαλλία την εποχή της

---

¹² Αλέξης Ντε Τοκβίλ, *Η Δημοκρατία ...*, Ό.π., σελ.95.

¹³ Ό.π., σελ.114.

¹⁴ Ό.π., σελ.298.

Παλινόρθωσης. «Έδειξα ποια ήταν, στις Ηνωμένες Πολιτείες, η άμεση επίδραση της θρησκείας επί της πολιτικής. Πολύ πιο ισχυρή ακόμη βλέπω την έμμεση επίδρασή της και την καλύτερη διδαχή στους Αμερικανούς της τέχνης να είναι ελεύθεροι την κάνει όταν δεν μιλά καθόλου για ελευθερία»¹⁵.

Κατά συνέπεια, η θέληση για συγχώνευση της θρησκείας με την πολιτική τάξη στην πραγματικότητα συντελεί στην αποδυνάμωσή της, ειδικά στους αιώνες της δημοκρατίας, όπου οι πολιτικοί θεσμοί είναι τόσο εύθραυστοι και υπόκεινται σε τόσο συχνές αλλαγές. Εάν επιθυμούμε η θρησκεία να έχει την πλήρη ισχύ της, κρίνεται αναγκαίο να την αφήσουμε με τις δικές της και μόνο δυνάμεις. Διατηρώντας την καθαρότητά της, εξασφαλίζουμε γι' αυτή τη μέγιστη κοινωνική χρησιμότητα. «Η θρησκεία, που, στους Αμερικανούς, δεν αναμειγνύεται ποτέ άμεσα στη διακυβέρνηση της κοινωνίας, πρέπει λοιπόν να θεωρείται ως ο πρώτος από τους πολιτικούς τους θεσμούς · γιατί και αν δεν τους δίνει την αρέσκεια της ελευθερίας, τους διευκολύνει τα μέγιστα τη χρήση της»¹⁶. Ανεξάρτητη από το κράτος, χωρίς καμία ανάμειξη στα ζητήματά του, η θρησκεία ρυθμίζει τα οικογενειακά ήθη και καθορίζει τον ηθικό κόσμο.

Όπως έχει επισημανθεί, ήδη, από αρκετούς πολιτικούς στοχαστές, η διατήρηση της ανεξαρτησίας ή της ελεύθερης διακυβέρνησης έχει ηθικά προαπαιτούμενα. Και στους δύο τόμους, επέμενε πως καμία θρησκεία ή λατρεία δεν μπορεί να εξαλείψει ή να ελέγξει τις υλιστικές επιθυμίες των ανθρώπων που ζουν κάτω από δημοκρατικές συνθήκες. Στην καλύτερη των περιπτώσεων, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις μπορούν να συνδυαστούν με τα εγκόσμια, οικονομικά ενδιαφέροντα για να παράγουν κάποια επιθυμητά, πολιτικά αποτελέσματα. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν κατέστησαν τους Αμερικανούς πιο γενναιόδωρους και μεγαλόψυχους, λιγότερο υπολογιστές και εγωιστές στις δημόσιες σχέσεις τους από ότι θα ήταν σε κάποια άλλη περίπτωση.

Όμως, η θρησκεία λειτούργησε ευεργετικά για την ανάπτυξη αυστηρών, «Πουριτανικών» απόψεων σχετικά με την ατομική ηθική. Αν και στεκόταν επικριτικός στην αδιαλλαξία των πρώτων Πουριτανών, ιδιαίτερα του «στενού πνεύματος της σέκτας», που μπορεί να τους ωθούσε και σε «παράδοξους ή

---

¹⁵ Ο.π., σελ.296.

¹⁶ Ο.π., σελ.298.

τυραννικούς νόμους»¹⁷, τους θαύμαζε για τις δημοκρατικές τους ιδέες. Αυτή η διάσταση της ζωής των Πουριτανών αποδείχθηκε το υπόβαθρο της τοπικής ανεξαρτησίας και αυτοδιοίκησης που ο Tocqueville θαύμαζε τόσο. Το κλειδί για την ερμηνεία του Tocqueville βρίσκεται στο γεγονός ότι ο Πουριτανικός κώδικας συμπεριφοράς δεν ήταν κάτι που επιβαλλόταν από μια εξωτερική αυθεντία, ήταν μάλλον ένας τρόπος συμπεριφοράς και επικοινωνίας που δημοκρατικά επέβαλλαν στον εαυτό τους.

Η συγκεκριμένη ηθική στάση ήταν χαρακτηριστική στην Αμερική του δεκάτου ενάτου αιώνα. Η δεύτερη, έμμεση ευεργετική επίδραση των θρησκευτικών πεποιθήσεων ήταν πάνω στα πολιτικά «ήθη» των Αμερικανών του δεκάτου ενάτου αιώνα. Σύμφωνα με τον Tocqueville, τους οδήγησε σε μια πραγματιστική ενασχόληση με την πολιτική, η οποία επηρέασε τις προσδοκίες τους σχετικά με πιθανά αποτελέσματα της πολιτικής δράσης. Η πρακτική εμπειρία του στην Αμερική τον είχε πείσει για την αλήθεια ενός αρχαίου διδάγματος: οι απαρχές των εθνών έχουν ένα έκδηλο αποτύπωμα πάνω στο πεπρωμένο τους. «Ο Tocqueville υποθέτει ότι αυτοί που ήρθαν στο Νέο Κόσμο διέσχισαν ψυχικά παρά γεωγραφικά ύδατα».¹⁸ Για λόγους, σχεδόν ανεξιχνίαστους, το πέρασμα του Ατλαντικού είχε απαλλάξει τα συναισθήματα των Πρώτων Αποίκων από συγκεκριμένες «προκαταλήψεις» και «λανθασμένα σημεία εκκίνησης», ενώ είχε ανυψώσει το περιεχόμενο άλλων. «Μόλις αποβιβάστηκαν στην αφιλόξενη αυτή ακτή που περιέγραψε ο Ναθαναήλ Μόρτον, πρώτη φροντίδα των μεταναστών ήταν να οργανωθούν σε κοινωνία. Συντάσσουν αμέσως ένα σύμφωνο που λέει: 'Εμείς, που τα ονόματά μας ακολουθούν και που, για τη δόξα του Θεού, την ανάπτυξη της χριστιανικής πίστης και την τιμή της πατρίδας μας, επιχειρήσαμε να εγκαταστήσουμε την πρώτη αποικία στις απόμακρες αυτές ακτές, συμφωνούμε στην παρούσα, με αμοιβαία και επίσημη συναίνεση, και ενώπιον του Θεού, να συγκροτηθούμε σε σώμα πολιτικής κοινωνίας, με σκοπό να κυβερνηθούμε και να εργαστούμε για την εκπλήρωση των σχεδίων μας · και δυνάμει του συμβολαίου αυτού, συμφωνούμε να εξαγγείλουμε νόμους, πράξεις, διατάγματα, και να θεσπίσουμε ανάλογα με τις ανάγκες, άρχοντες

---

¹⁷ ό.π., σελ.70.

¹⁸ Bruce James Smith, *Politics & Remembrance. Republican Themes in Machiavelli, Burke and Tocqueville*, Princeton University Press, New Jersey, 1985, σελ.174.

στους οποίους υποσχόμαστε υποταγή και υπακοή'. Αυτό συνέβαινε στα 1620.».¹⁹

Οι θεμελιωτές του Συντάγματος «είχαν μάθει να εγκαταλείπουν τις δονκιχωτικές προσπάθειες για την αναμόρφωση των ανθρώπων και αντ' αυτού χτίζουν μια κυβέρνηση πάνω σε μια πιο νηφάλια, ίσως και πιο τραχιά, κατανόηση της ανθρώπινης φύσης».²⁰ Η πιο αποτελεσματική λύση για το πρόβλημα της διακυβέρνησης ήταν να αποδεχθούν τους ανθρώπους ως έχουν. Το Σύνταγμα δεν θεμελιώνεται στην ανώτατη αρχή του Θεού, αλλά μάλλον στην εθνική κυριαρχία των ανθρώπων. Όπως, χαρακτηριστικά γράφει, «ο λαός βασιλεύει στον αμερικανικό πολιτικό κόσμο όπως ο Θεός στο σύμπαν. Είναι η αιτία και το τέλος των πάντων · όλα πηγάζουν απ' αυτόν κι όλα σ' αυτόν επιστρέφουν»²¹.

Η Αμερικανική αντίσταση σε επαναστατικές πολιτικές ιδέες και καινοτομίες δεν ήταν απλώς ή αποκλειστικά θρησκευτική στην καταγωγή της. Η πρακτική τους εμπειρία, τόσο σε πολιτικά όσο και σε οικονομικά ζητήματα, καθιστούν τους Αμερικανούς σκεπτικιστές αναφορικά με τη βάση και την εγκυρότητα των αφηρημένων θεωριών και των γενικεύσεων. Η συνδυασμένη επίδραση του πουριτανισμού και του πραγματισμού πάνω στα Αμερικανικά πολιτικά «ήθη» ήταν αποφασιστικής σημασίας.

Κατά συνέπεια, συμπέρανε, «ενώ ο νόμος επιτρέπει στον αμερικανικό λαό να κάνει τα πάντα, η θρησκεία τον εμποδίζει να συλλαμβάνει τα πάντα και να τολμά τα πάντα»²². Από τη στιγμή που η θρησκεία έπεισε τους Αμερικανούς ότι οι ανθρώπινες προσδοκίες και τα επιτεύγματα όχι μόνο ήταν, αλλά έπρεπε να είναι οριοθετημένα, η θρησκεία αποτέλεσε τη κεντρική υποστήριξη ή θεμελίωση για την διατήρηση της δημοκρατίας. Η έμμεση επιρροή των θρησκευτικών πεποιθήσεων στα ήθη της Αμερικής συντέλεσε ώστε να μην συνταυτιστεί η πεποίθηση ότι όλα επιτρέπονται για το καλό της κοινωνίας με τη φημισμένη διδασκαλία του Μακιαβέλλι ότι ο σκοπός αγιάζει τα μέσα.²³

---

¹⁹ Alexis de Tocqueville, *Η Δημοκρατία ...*, ό.π., σελ.68.

²⁰ Aristide Tessitore, 'Alexis de Tocqueville on the natural state of religion in the age of Democracy' στο *The Journal of Politics*. Vol.64, N.4, November 2002, σελ.1139.

²¹ Alexis de Tocqueville, *Η Δημοκρατία ...*, ό.π., σελ.87.

²² ό.π., σελ. 298.

²³ Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε Aristide Tessitore, ό.π., σελ.1141.

Ο Tocqueville αφιέρωσε το υπόλοιπο του πρώτου τόμου στην υποστήριξη του ρόλου της θρησκείας στη διατήρηση της ελεύθερης διακυβέρνησης με στόχο να πείσει τους Γάλλους αναγνώστες ότι η θρησκεία διατηρούσε την επιρροή της στην Αμερικανική πολιτική, ακριβώς επειδή κρατούσε η ίδια και οι φορείς της μια θέση εμφανώς διαχωρισμένη από το κράτος. Οι Γάλλοι ρασιοναλιστές του δεκάτου ογδόου αιώνα είχαν προβλέψει ότι ο θρησκευτικός ζήλος θα εξαφανιζόταν με την εξάπλωση του διαφωτισμού και της ελευθερίας. Η Αμερική ήταν η ζωντανή ανταπόδειξη των ισχυρισμών τους. Η θρησκεία κυριαρχούσε στην Αμερική είχε μια φυσική πηγή. Οι δημοκρατικοί πολιτικοί θεσμοί στην Αμερική στηρίζονταν πολύ πιο σταθερά πάνω στη φύση παρά οι αντίστοιχες αριστοκρατικές ρυθμίσεις που είχαν προηγηθεί στην Ευρώπη.

Κατά τον Tocqueville, εάν οι Ευρωπαίοι ακολουθούσαν το αμερικανικό παράδειγμα για τον αυστηρό διαχωρισμό της εκκλησίας και του κράτους, θα μπορούσαν να διατηρήσουν τα φυσικά ψήγματα και τις δηλώσεις θρησκευτικών συναισθημάτων ανάμεσα στο λαό τους, καθώς και να καρπωθούν τα ευεργετικά πολιτικά αποτελέσματα²⁴.

Εντούτοις, όταν έγραφε το δεύτερο τόμο, ο Tocqueville δεν πίστευε πλέον ότι ήταν δυνατό να διατηρηθούν οι Χριστιανικές πεποιθήσεις στην Ευρώπη με τον ίδιο τρόπο που διατηρήθηκαν στην Αμερική. Είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι διανοητικές συνήθειες των ανθρώπων που ζουν σε ίσες συνθήκες δεν ευνοούν τη θρησκεία. Οι άνθρωποι που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ίσο με τους άλλους δεν υπόκεινται εύκολα στην αυθεντία. Πιστεύουν ότι πρέπει να είναι ικανοί να αποφασίζουν στη βάση της δικιάς τους εμπειρίας. Ανακαλύπτουν ότι μπορούν να επιλύσουν τα μικροπροβλήματα που ανακύπτουν στην καθημερινή ζωή, άρα θεωρούν ότι τα πάντα στον κόσμο είναι επιλύσιμα. Ως αποτέλεσμα, απέκτησαν μια σχεδόν ακατανίκητη αντιπάθεια για το υπερφυσικό. Κατά συνέπεια, θα ήταν σχεδόν αδύνατο να καθιερωθεί μια νέα θρησκεία στους δημοκρατικούς χρόνους. Θα ήταν δύσκολο ακόμη και η διατήρηση των κληρονομημένων πεποιθήσεων.

Η θρησκεία παρέμεινε σταθερή στις Ηνωμένες Πολιτείες διότι οι εξισωτικές συνθήκες που εμφανίστηκαν εκεί ήταν αποτέλεσμα δύο ιστορικών συνθηκών χαρακτηριστικών του έθνους αυτού. Το γεγονός, αρχικά, ότι οι αποικίες

---

²⁴Βλέπε το άρθρο της Catherine H. Zuckert στο Eduardo Nolla (ed.), *Liberty, Equality, Democracy*, New York University Press, New York, 1992.

ιδρύθηκαν στην Αμερική για να εξασφαλίσουν την θρησκευτική ελευθερία, οδήγησε τη θρησκεία να συνδεθεί στα μυαλά των Αμερικανών με την ίδρυση του έθνους τους και, κατά συνέπεια, έγινε μέρος των πατριωτικών τους συναισθημάτων. Οι Χριστιανικές πεποιθήσεις που έφεραν οι μετανάστες μαζί τους στο Νέο Κόσμο επιβίωσαν χωρίς καμία πρόκληση, επειδή η Αμερική δεν είχε βιώσει καμία δημοκρατική επανάσταση.

Στο δεύτερο τόμο, ο Tocqueville επικεντρώθηκε στην προσπάθεια να πείσει τους συμπατριώτες του για τη χρησιμότητα της διατήρησης μερικών απλών, θεμελιωδών θρησκευτικών δογμάτων. Τόνισε ότι κανένας άνθρωπος ή λαός δεν θα μπορούσε στην πραγματικότητα να ζήσει αποκλειστικά στη βάση της κριτικής εξέτασης εμπειρικά «επιβεβαιωμένων» αληθειών. Ο Tocqueville παρατήρησε ότι μια συναίνεση πάνω σε θεμελιακές αρχές ή βασικά άρθρα πίστης είναι αναγκαία για τη διατήρηση οποιασδήποτε κοινωνίας. Όμως οι ευρέως διαδεδομένες θρησκευτικές πεποιθήσεις έχουν ιδιαίτερα πλεονεκτήματα στις δημοκρατίες εξίσου καλά. Αντιμάχονται τις δύο τάσεις των ανθρώπων που ζουν υπό εξισωτικές συνθήκες, οι οποίες απειλούν να καταστρέψουν την ελευθερία τους – η τάση τους να απομονωθούν από τους άλλους και να σκέφτονται αποκλειστικά τον εαυτό τους, και την τάση τους να αρέσκονται άμετρα στις υλικές απολαύσεις.

Ο μόνος τρόπος για να μπορέσει να διατηρηθεί η θρησκεία και να εξακολουθεί να ασκεί μια ευεργετική επιρροή στα ήθη – τόσο τα ατομικά όσο και τα κοινωνικά – ήταν να συνδεθεί στην κοινή γνώμη με τον οικονομικό υπολογισμό, όπως στην Αμερική. Ακόμη και αν και οι προηγούμενες θρησκευτικές ηθικές είχαν τεθεί υπό αμφισβήτηση από την επανάσταση, θα ήταν πιθανό να καλλιεργηθεί μια συναίνεση σε μερικές βασικές θρησκευτικές αρχές. «Η θρησκεία μπορεί ακόμη να καλλιεργείται, αλλά με ένα νέο πνεύμα το οποίο ελαχιστοποιεί τη μεσολάβηση της θεότητας στις καθημερινές σχέσεις, περιορίζει τη σπουδαιότητα του τελετουργικού και επισκιάζει τα διακριτικά θεολογικά χαρακτηριστικά των διάφορων σκεκτών».²⁵ Εάν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις επρόκειτο να προωθηθούν και να διατηρηθούν από μια τέτοια δημόσια συναίνεση, τόσο οι δογματικές όσο και οι τυπικές πλευρές που είναι ανταγωνιστικές στα δημοκρατικά γούστα θα πρέπει να

---

²⁵ Gianfranco Poggi, *Images of Society. Essays on the sociological theories of Tocqueville, Marx and Durkheim*, Stanford University Press, California, 1972., σελ. 1972.

ελαττωθούν. Δεν θα επαρκούσε, με άλλα λόγια, ο απλός διαχωρισμός κράτους και εκκλησίας. Το περιεχόμενο και η μορφή των θρησκευτικών τελετουργιών έπρεπε να προσαρμοστεί στις δημοκρατικές συνθήκες. Ο Tocqueville επιμένει πάνω στην πρωταρχική σπουδαιότητα της λειτουργικής αναγκαιότητας της θρησκείας ως ένας θεσμός που σχετίζεται άμεσα με τη δημιουργία και διάχυση των κοινών αξιών σε μια δημοκρατία.²⁶

Η δημόσια συναίνεση, που ο Tocqueville παρότρυνε τους Γάλλους αναγνώστες να υιοθετήσουν και τόσο θρησκευτική στη βάση της. Πρότεινε πως ο μόνος αποτελεσματικός τρόπος να αντιμετωπίσει τις απομονωτικές τάσεις των πρωταρχικά υλιστικών ορμών και ενδιαφερόντων των ανθρώπων που ζουν υπό εξισωτικές συνθήκες ήταν να απευθυνθεί σε αυτές τις ίδιες τις υλιστικές ορμές και τα ενδιαφέροντα. Όντως, αυτή η θεωρία υπηρετούσε αυτές ακριβώς τις δύο λειτουργίες για τις οποίες ο Tocqueville εξυμνούσε τη θρησκεία. Αν και δεν κατάστρεφε τις υλιστικές επιθυμίες των δημοκρατικών ανθρώπων, «το ορθώς εννοούμενο ιδίον συμφέρον» καθιστά ειλικρινή την επιδίωξη αυτών των συμφερόντων. Χαρακτηριστικά γράφει ο Tocqueville: «Τι ευτυχισμένος τόπος ο νέος κόσμος, όπου τα ελαττώματα του ανθρώπου είναι σχεδόν το ίδιο επωφελή στην κοινωνία όσο και οι αρετές του!». ²⁷ Αυτή η πραγματιστική αντίληψη της θρησκείας, που αναφέραμε παραπάνω, λειτουργούσε ως μέσω υπέρβασης του «ατομικισμού» ή της απομόνωσης που οι αποκλειστικά οικονομικές επιδιώξεις τείνουν να υιοθετούν. Ωστόσο, ανησυχούσε για την απώλεια της πραγματικής διάκρισης ανάμεσα στις αρετές και τα ελαττώματα της πολιτικής πρακτικής.

Ο Tocqueville υποστήριξε ότι το να πεισθούν οι άνθρωποι πως είναι μακροπρόθεσμο συμφέρον τους να πειθαρχήσουν τις άμεσες ανάγκες τους όχι μόνο θα τους αναγκάσει να δράσουν με έναν πιο «κοινωνικά συνειδητό» τρόπο, αλλά θα τους καταστήσει και πιο θρησκευόμενους. Ακόμη και αν οι άνθρωποι στους δημοκρατικούς καιρούς δεν ήταν εντελώς πεπεισμένοι ότι υπήρχε Θεός, αθάνατη ψυχή, ή μετά θάνατον ζωή, θα μπορούσαν να πεισθούν να δράσουν ως να είχαν πειστεί. Οι Αμερικανοί είχαν συνηθίσει να υπολογίσουν τη σχέση ανάμεσα στη βραχυπρόθεσμη θυσία και τα μακροπρόθεσμα πλεονεκτήματα · και όπως είχε τονίσει ο Πασκάλ, το άμεσο

²⁶ Βλέπε, Poggi, *ο.π.*, σελ.60-61.

²⁷ Alexis de Tocqueville, *Η Δημοκρατία* ...,ό.π., σελ.290.

κόστος της διακήρυξης της πίστεως ή ακόμη και της παρακολούθησης λειτουργιών, ήταν μικρό σε σύγκριση με το πιθανό μακροπρόθεσμο κέρδος (ή απώλεια).

Εάν η θρησκεία επιβίωνε στις σύγχρονες εξισωτικές κοινωνίες, σύμφωνα με τον Tocqueville, θα ήταν ως αποτέλεσμα τέτοιων υπολογισμών ιδίου συμφέροντος οι οποίοι θα την καθιστούσε γενικά πιο αποτελεσματική από τη δύναμη της κοινής γνώμης. Το ιδιαίτερο θρησκευτικό περιεχόμενο του ορθώς εννοούμενου ιδίου συμφέροντος ήταν ελάχιστο, αλλά αναντικατάστατο. Όταν στρεφόταν στη συζήτηση της βάσης της ατομικής ηθικότητας αυτής καθ' αυτής, ο Tocqueville πρότεινε πως ακόμη και η πίστη στη θεϊκή ανταμοιβή ή τιμωρία δεν ήταν ουσιαστική. Ακόμη και όταν ισχυριζόταν ότι «η πίστη σε μια άυλη και αθάνατη αρχή, προσωρινά ενωμένη με την ύλη, είναι τόσο αναγκαία για τη μεγαλοσύνη του ανθρώπου ώστε εξακολουθεί να παράγει ωραία αποτελέσματα ακόμη και όταν δεν συνοδεύεται από την αντίληψη της ανταμοιβής και του κολασμού και οι άνθρωποι αρκούνται στην πίστη ότι μετά το θάνατο η θεία αρχή που περικλείνει ο άνθρωπος απορροφάται στο Θεό ή πηγαίνει να εμψυχώσει μια άλλη ύπαρξη»²⁸.

Αν και ο ίδιος ενδιαφερόταν περισσότερο για τη διατήρηση των πνευματικών ιδιοτήτων που διακρίνουν τα ανθρώπινα όντα από τα ζώα, ο Tocqueville πίστευε ότι οι υλιστικές έγνοιες θα παραμείνουν κυρίαρχες υπό τις δημοκρατικές συνθήκες. Ολοκλήρωσε τα σχόλια του πάνω στη σπουδαιότητα της διατήρησης των θρησκευτικών πεποιθήσεων στους δημοκρατικούς καιρούς παρατηρώντας ότι χωρίς μια ανυψωμένη έννοια του ανθρώπινου δυναμικού και αντίστοιχα των υψηλών στόχων η ευημερία στο τέλος θα δεχόταν πλήγμα. Κατ' ουσία, ο Tocqueville κατανοεί τον Πουριτανισμό ως ένα είδος συμβιβασμού, δηλαδή ως μια προσπάθεια να διατηρηθεί τόσο η πίστη όσο και ο ορθός λόγος, το δόγμα όσο και η ανοχή, ο στόχος του παραδείσου και τα γήινα αγαθά. Η κυρίαρχη εκδήλωση της θρησκείας στην Αμερική συγκροτείται από «έναν εκκλησιαζόμενο και απαθή πληθυσμό»²⁹, ο οποίος χαρακτηρίζεται από διανοητική και πνευματική πενία, αλλά απολαμβάνει τα καθημερινά προνόμια της εγχώριας ηρεμίας και ευημερίας.

---

²⁸ Alexis de Tocqueville, *Η Δημοκρατία ...*, ό.π. σελ.555.

²⁹ *Ο.π.*, σελ.73.

Επειδή οι άνθρωποι στη δημοκρατική εποχή εμπιστεύονταν τη δικιά τους εμπειρία πολύ περισσότερο από οτιδήποτε τους λεγόταν, ο πιο αποτελεσματικός, εάν όχι ο μόνος τρόπος για να σχηματιστούν οι απόψεις τους ήταν να επηρεαστεί η εμπειρία τους. Ο κύριος τρόπος για τον σχηματισμό της εμπειρίας των ανθρώπων που ζουν κάτω από εξισωτικές συνθήκες με έναν ευεργετικό, πολιτικά, τρόπο που πρότεινε ήταν η αποκέντρωση όσων των δυνατών περισσότερων διαδικασιών και αποφάσεων. Με άλλα λόγια, οι αποκεντρωμένοι πολιτικοί θεσμοί είχαν παράσχει στους Αμερικανούς την εμπειρία που έδινε ώθηση στη γενική πίστη στο δόγμα του «ορθώς εννοούμενου ιδίου συμφέροντος» πάνω στο οποίο, σύμφωνα με τον Tocqueville, εξαρτιόταν και η συντήρηση των θρησκευτικών συναισθημάτων.

Σε αντίθεση με την εντύπωση που έδωσε στην ανάλυση που έκανε στον πρώτο τόμο της *Δημοκρατίας στην Αμερική*, στον δεύτερο τόμο ο Tocqueville έδειξε ότι ούτε ο ατομικός αυτοπεριορισμός (ή ηθικότητα) ούτε οι περιορισμοί πάνω στον πολιτικό πειραματισμό (ή «τη φαντασία») οι οποίοι διατήρησαν την περιορισμένη κυβέρνηση και, κατά συνέπεια, η ατομική ελευθερία στις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν πρωταρχικά αποτελέσματα της θρησκευτικής πεποίθησης. Αντίθετα, κατέδειξε πως οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ήταν και θα εξακολουθούσαν να τηρούνται υπό δημοκρατικές συνθήκες πρωταρχικά ως αποτέλεσμα υπολογισμού στη βάση του ιδίου συμφέροντος.

Καθορίζοντας τον ηθικό κόσμο, η θρησκεία προφυλάσσει από την κακή χρήση της ελευθερίας, είτε μέσω της υπερβολής είτε μέσω της ανεπάρκειας. Κατά συνέπεια, η ιδέα της δημοκρατίας που γεννά την πλήρη ελευθερία του ατόμου μπορεί να οδηγήσει σε δύο αντίθετες αλλά εξίσου θανάσιμες συνέπειες. Η πρώτη είναι η πλήρης αποκήρυξη της ίδιας της ελευθερίας, η οποία κρίνεται εξαιρετικά μεγάλη και σπουδαία για το απλό, καθημερινό, συνηθισμένο άτομο ώστε να γνωρίζει τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να τη χρησιμοποιεί. «Όταν δεν υπάρχει πια αυθεντία στο πεδίο της θρησκείας όπως και στο πεδίο της πολιτικής, οι άνθρωποι σύντομα θα θορυβηθούν στη θέα αυτής της χωρίς όρια ανεξαρτησίας. Η διηνεκής αυτή κίνηση των πάντων τους ανησυχεί και τους κουράζει. Καθώς όλα αναδεύονται στον κόσμο των διανοιών, θα θελήσουν, τουλάχιστον, όλα να είναι στέρεα και σταθερά στο υλικό πεδίο και, μη μπορώντας πια να ξαναβρούν τις παλαιές πίστεις τους,

βάζουν πάνω τους έναν αφέντη»³⁰. Η δεύτερη, αντιστρόφως, είναι η αυθάδης εξώθηση των πραγμάτων στο σημείο επιβεβαίωσης ότι είτε το άτομο είτε η κοινωνία έχει το δικαίωμα να προσπαθήσει τα πάντα στο όνομα αυτής της χωρίς όρια ελευθερίας. Τάση της δημοκρατικής κοινωνίας είναι να αποδίδει αυτό το άμετρο δικαίωμα στην κοινωνία. Η θρησκεία, όμως, αποτρέπει τους Αμερικανούς από το να διαπράξουν μια τέτοια ασέβεια.

Συνεπώς, στις Ηνωμένες Πολιτείες, υπάρχει ένα αρμονικό πάντρεμα ανάμεσα στη θρησκεία και τη δημοκρατική ελευθερία. Ο Tocqueville βλέπει εκεί την παραδειγματική εφαρμογή αυτού που αποκαλεί, «η φυσική κατάσταση των ανθρώπων εν σχέσει προς τη θρησκεία»³¹ στη σύγχρονη εποχή, σε αντίθεση με την Ευρώπη και τη Γαλλία συγκεκριμένα, όπου θρησκεία και πολιτική κοινωνία δεν διακρίνονται από φυσική αρμονική σχέση. Ο Emile Faguet κάποτε παρατήρησε ότι ο Tocqueville επιχείρησε «να διεισδύσει ... κάτω από την ιστορία στη φυσιολογία των ανθρώπων»³².

Παρουσιάζονται δύο περιπτώσεις. Είτε, όπως στις Ηνωμένες Πολιτείες, «Ο άπιστος, παύοντας να πιστεύει την αληθινή θρησκεία, εξακολουθεί να την κρίνει ως χρήσιμη»³³ και το πρεσβεύει δημόσια έτσι ώστε αυτοί που εξακολουθούν να πιστεύουν να μη διστάζουν να την πρεσβεύουν χωρίς δειλία αλλά και χωρίς επιθετικότητα. Σε μια τέτοια περίπτωση, «διαμορφώνεται μια κοινή γνώμη υπέρ της θρησκείας»³⁴. Τέτοια είναι «η φυσική κατάσταση των ανθρώπων στα ζητήματα της θρησκείας»³⁵ στον καιρό μας. Αλλιώς, όπως στη Γαλλία, αυτοί που αμφιβάλλουν ή αδιαφορούν προκρίνουν τη δημόσια αποκήρυξη της πίστης των πατέρων τους. Είναι αδύνατος ο ισχυρισμός πως η κοινή γνώμη υπάρχει αυτή καθ' αυτή και είναι εχθρική προς τη θρησκεία, μάλλον υπάρχει ένας πόλεμος απόψεων όπου κάθε πλευρά εξωθείται πέρα από τα «φυσικά όρια» της δικής της σφαίρας μέσω της ανάμειξης της θρησκείας και της πολιτικής. Εξυπακούεται πως αυτή η κατάσταση δεν είναι φυσική. Μέσω της απελευθέρωσης της θρησκείας από τα πολιτικά της δεσμά μπορεί θρησκεία να επανακαθιδρύσει τη φυσική της κυριαρχία, μόνο εάν

---

³⁰ *Ο.π.*, σελ.450.

³¹ *Ο.π.*, σελ.303.

³² Bruce James Smith, *ό.π.*, σελ.156.

³³ Alexis de Tocqueville, *Η Δημοκρατία ...*, *ό.π.*, σελ.304.

³⁴ *Ο.π.*

³⁵ *Ο.π.*, σελ.303.

δοθεί πίσω η αυτοδιάθεσή της και την ίδια στιγμή γίνει φιλικά προσκείμενη προς την πολιτική ελευθερία.

Αυτή η μεταλλαγή της θρησκείας σε κοινή γνώμη περιλαμβάνει μια συγκεκριμένη υποκρισία που ο Tocqueville ρητά αναγνωρίζει. Μέσα σ' αυτό το κλίμα, δημιουργείται ένας πνευματικός συντηρητισμός απαγορευτικός για την έκφραση ετεροδοξία ή προσπάθειας πνευματικής ανανέωσης.³⁶ «Στις Ηνωμένες Πολιτείες εξάλλου το ηγεμονεύον στοιχείο είναι θρησκευτικό και κατά συνέπεια η υποκρισία πρέπει να είναι κοινή · μολαταύτα όμως η Αμερική είναι το μέρος εκείνο του κόσμου όπου η χριστιανική θεωρία διατήρησε την περισσότερη αληθινή εξουσία πάνω στις ψυχές»³⁷. Επιπροσθέτως, έχουμε δει ότι στα μάτια του Tocqueville η προάσπιση της θρησκείας δείχνει εμφανώς της εξαιρετική δύναμη της κοινής γνώμης στις Ηνωμένες Πολιτείες. Η θρησκευτική κατάσταση στην Αμερικανική δημοκρατία είναι αμφιλεγόμενη. Είναι καθολικά, γενικά και ανοιχτά δηλωμένα, οι δογματικές τις αρχές παρατηρούνται εκεί περισσότερο από οπουδήποτε αλλού. Αλλά οι Αμερικανοί τη διακηρύσσουν και την αποδέχονται λιγότερο λόγω πίστης και αγάπης προς την αλήθεια της και περισσότερο λόγω πίστης στη χρησιμότητά της.

Αυτή η παρατήρηση ρίχνει ένα παράξενο φως στο διαχωρισμό της εκκλησίας και του κράτους, της θρησκείας από την πολιτική, τον οποίο προτείνει ο Tocqueville τόσο για το καλό της θρησκείας όσο και για το καλό της δημοκρατίας και της ελευθερίας. Η βάση του επιχειρήματός τους είναι ότι η δημοκρατία χρειάζεται τη θρησκεία επειδή η θρησκεία τη αποτρέπει από το «να αποτολμήσει τα πάντα» και ότι η θρησκεία δεν είναι ποτέ τόσο ευεργετική και πραγματικά δυνατή όσο όταν στηρίζεται μόνο στις δικές της δυνάμεις, οι οποίες εδράζονται αποκλειστικά και μόνο στην ελπίδα, η οποία είναι φυσική για όλους τους ανθρώπους. Αυτό το επιχείρημα προϋποθέτει ότι η πολιτική χρησιμότητα της θρησκείας βρίσκεται στην αυθεντική και καθαρά θρησκευτική προσάρτηση του κάθε ανθρώπου στη θρησκεία του. Για να μπορεί η θρησκεία να εμφανίζει τη κατάλληλη ισχύ, είναι αναγκαίο οι άνθρωποι να είναι αφοσιωμένοι σε αυτή για την ίδια και όχι για την κοινωνική της χρησιμότητα ή την αγάπη των πολιτικών θεσμών με τους οποίους μπορεί να συγχωνευθεί. Η

³⁶ Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε: Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, 'Ο ατομικισμός στον Tocqueville, στο *Αξιολογικά*, τεύχος 7, Εξάντας, Νοέμβριος 1994, σελ.146.

³⁷ Alexis de Tocqueville, *Η δημοκρατία ...*, ό.π., σελ.296.

σύνδεση της θρησκείας με πολιτικές αναζητήσεις δεν μπορεί, σύμφωνα με τη θέση του Tocqueville, παρά να την διαφθείρει και να την αποδυναμώσει. Η θρησκεία των Αμερικανών χάνει την χρησιμότητά της σε αναλογία με την προσκόλλησή τους σε αυτή για λόγους χρησιμότητας. Τέτοια είναι η κεντρική δυσκολία της Τοκβιλιανής ερμηνείας της σχέσης ανάμεσα σε δημοκρατία και θρησκεία.

Είναι αξιοσημείωτο πως, από τη μία πλευρά, ο Tocqueville αντιμετωπίζει τη θρησκεία ως τον πρωτεύον πολιτικό θεσμό των Αμερικανών, ο οποίος εγγυάται και υποστηρίζει την ελευθερία με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, αποτρέποντάς τους από το να αποτολμούν τα πάντα, καθώς τους αποτρέπει από το να αποτολμήσουν τη μέγιστη ασέβεια «ότι όλα επιτρέπονται προς όφελος της κοινωνίας»³⁸. Από την άλλη πλευρά, ο Tocqueville βρίσκει παραδειγματική την υπέρβαση της κοινωνικής εξουσίας που η δημοκρατία ασκεί στο πνεύμα των ανθρώπων μέσω της ισχύς αυτής της ίδιας θρησκείας, μιας κοινωνικής εξουσίας που είναι ο πιο αδυσώπητος εχθρός της διανοητικής ελευθερίας. Κατά συνέπεια, η θρησκεία απαγορεύει στους Αμερικανούς, κυρίως για λόγους προάσπισης της ευτυχίας τους, να συλλάβουν μια ιδέα της κοινωνίας με απεριόριστη εξουσία μόνο ως αποτέλεσμα της πραγματικότητας αυτής της ίδιας της εξουσίας! Ο Χριστιανισμός αποτελεί την κοινή γνώμη της Αμερικανικής δημοκρατίας. Αλλά αυτή η κοινή γνώμη λειτουργεί λιγότερο ως εργαλείο του τι είναι ορθώς εννοούμενο θρησκευτικό στο Χριστιανισμό παρά το αντίστροφο. Η θρησκεία είναι το εργαλείο αυτής της κοινής γνώμης, είναι ο συγκεκριμένος τρόπος έκφρασης της κοινωνικής εξουσίας της δημοκρατίας. Δεν είναι το δόγμα που συγκροτεί την κοινή γνώμη · είναι η κοινή γνώμη που λειτουργεί ως δόγμα.

Ο Tocqueville πιστεύει πως το πεπρωμένο την Αμερικανικής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας έχει ευρέως καθοριστεί από τον χαρακτήρα της Πουριτανικής του θεμελίωσης. Είναι εξαιρετικά έγκυρη και περιεκτική η σύλληψή του πως «ολόκληρη τη μοίρα της Αμερικής να περικλείνεται στον πρώτο πουριτανό που άραξε στις ακτές της, όπως και ολόκληρο το ανθρώπινο γένος στο πρώτο άνθρωπο»³⁹. Το στοιχείο που χαρακτηριστικά

---

³⁸ *Ο.π.*, σελ.298.

³⁹ *Ο.π.*, σελ.286.

διακρίνει το Πουριτανισμό είναι η πρόσμειξη της θρησκείας και της πολιτικής. «Ο πουριτανισμός δεν ήταν μόνο ένα θρησκευτικό δόγμα · συγγέονταν σε πολλά σημεία και με τις πιο απόλυτες δημοκρατικές και αντιμοναρχικές θεωρίες»⁴⁰. Ο Tocqueville διατυπώνει περιληπτικά αυτή τη σκέψη: «Είναι το προϊόν δύο εντελώς διαφορετικών στοιχείων, που αλλού ήλθαν συχνά σε σύρραξη μεταξύ τους, αλλά που στην Αμερική κατάφεραν να τα ενσωματώσουν, κατά κάποιο τρόπο, το ένα στο άλλο, και να τα συνδυάσουν με τρόπο θαυμαστό. Εννοώ το πνεύμα της θρησκείας και το πνεύμα της ελευθερίας»⁴¹. Κατά συνέπεια, αυτή η αρμονία ανάμεσα στη θρησκεία και την πολιτική τάξη, η οποία λειτουργεί προς όφελος της ελευθερίας, αποκαλύπτεται στην Αμερική με δύο αντιτιθέμενους τρόπους: ως μια αξεδιάλυτη πρόσμειξη την εποχή της Πουριτανικής θεμελίωσης και ως ένας αυστηρός διαχωρισμός κατά τη μετέπειτα Αμερικανική Ιστορία. Ότι αρχικά φαίνεται να είναι δύο αντιτιθέμενα φαινόμενα δεν είναι με κανένα τρόπο συγκρουόμενα. Αποτελούν δύο διαδοχικές φάσεις της ίδιας διαδικασίας.

Ως αποτέλεσμα, η θρησκεία κυριαρχούσε πάνω στις λεπτομέρειες της κοινωνικής ζωής στην Πουριτανική Αμερική. Δεν θα μπορούσε να περιγραφεί ως η εξουσία της θρησκείας πάνω στην κοινωνία αλλά, πιο ξεκάθαρα, ως η εξουσία της κοινωνίας πάνω στον εαυτό της χρησιμοποιώντας το μέσο της θρησκείας. Καθώς η κοινωνία προοδευτικά συσφίγγει τους δεσμούς της, παρουσιάζει όλο και λιγότερο την ανάγκη του εργαλείου της θρησκείας. Η πολιτική τάξη προοδευτικά αποδεσμεύεται από το άγκιστρο της θρησκείας και διαχωρίζεται από αυτή. Την ίδια στιγμή, η διακαής πίστη των πρώτων Πουριτανών παραχωρεί τη θέση της στον αυστηρό αλλά υπερφυσικό σεβασμό στα χαρακτηριστικά της δημοκρατίας που ενηλικιώνεται. Όσο λιγότερο χρειάζεται η κοινωνία τη θρησκεία για να παραμείνει ενωμένη και να λειτουργήσει αυτόνομα, τόσο περισσότερο θεωρείται η θρησκεία ως μια πλευρά της κοινωνικής χρησιμότητάς της. Η πρόσμειξη και το αμάλγαμα των δυνάμεων της θρησκείας και της ελευθερίας είναι μοναδική στην ανθρώπινη ιστορία και εξηγεί την ασύγκριτη ενέργεια θεμελίωσης του Άγγλο – Αμερικανικού Πουριτανισμού.

---

⁴⁰ *Ο.π.*, σελ.66.

⁴¹ *Ο.π.*, σελ.73.

Σύμφωνα με την Τοκβιλιανή περιγραφή, ο χαρακτήρας της θρησκείας αποκαλύπτεται στην κίνηση ανάμεσα στους δύο πόλους. Από την μια πλευρά, η θρησκεία εμφανίζεται υπό το πρίσμα της καθολικής ανθρώπινης φύσης, πέρα και πάνω από τις πολιτικές αντιξοότητες, εκεί όπου εδρεύει η αιώνια ανθρώπινη ελπίδα. Από την άλλη πλευρά, η θρησκεία εμφανίζεται ως κοινή γνώμη, διακριτικό γνώρισμα αυτής της δημοκρατικής κοινωνίας, η οποία πρωταρχικά στρέφεται στη θρησκεία για την κοινωνική της χρησιμότητα. Ο ένας πόλος είναι αυτός της φυσικής θρησκείας, ο άλλος είναι της πολιτικής θρησκείας. Αυτοί οι δύο ισχυρισμοί μπορούν να συμφιλιωθούν με έναν συγκεκριμένο τρόπο μόνο εάν η φυσική θρησκεία είναι η πολιτική θρησκεία ενός συγκεκριμένου καθεστώτος: της δημοκρατίας.

Δεν επιθυμούσε οι Αμερικανοί να είναι απλά είτε πολίτες είτε Χριστιανοί. Δεν αποδέχεται το *Κοινωνικό Συμβόλαιο* του Ρουσσώ, το οποίο απομειώνει την θρησκεία σε απλά πολιτική θρησκεία. Επίσης, ο Tocqueville κριτικάρει την απολιτική τάση της Χριστιανικής θεολογίας. Ο κατάλληλος μετριάσμος του κτήνους με τον άγγελο μέσα του περιλαμβάνει μια μείξη των πολιτικών δικαιωμάτων και του Χριστιανισμού. Σκοπός του Tocqueville ήταν να προωθήσει την κίνηση από τον εξτρεμισμό, υπό την καθοδήγηση εξαιρετικά υπερήφανων πολιτικών προσωπικοτήτων, σε μια πιο ανθρώπινη μείξη των ακροτήτων, προς την ανθρώπινη ελευθερία. «Απέρριπτε με αποφασιστικότητα τον φαταλιστικό ντετερμινισμό των ριζοσπαστών και αντιδραστικών, ενώ προέβλεπε πως η κίνηση της ιστορίας, αν δεν μετριάσει από τους πολιτικούς, μπορεί να αποδείξει αληθινή μια τέτοια θεωρία»⁴². Εξακολουθεί να είναι διακύβευμα.

---

⁴² P. Lawler, 'The angel and the Beast' στο Eduardo Nolla, *Liberty, ...*, ό.π., σελ.20.

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΛΑΙΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ

Η δημοκρατία, με μεγάλη προθυμία, σταματά απότομα την απόλυτη ανθρώπινη κυριαρχία που οι αρχές της υποθέτουν ως αξίωμα. Η θρησκεία, ως αποκεκαλυμμένο δόγμα, τείνει να μετατρέπεται σε κοινή γνώμη, μια μεταλλαγή που προασπίζεται την κοινωνία, ενόσω αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως φυσική θρησκεία. Σε αυτόν τον άνισο συμβιβασμό, ο Tocqueville βλέπει τη φυσική κατάσταση του δημοκρατικού ανθρώπου στα ζητήματα της θρησκείας. Όποια και αν είναι τα λάθη ή οι παραλείψεις αυτού του επινοήματος, γιατί βλέπει σε αυτό μια «φυσική κατάσταση»; Γιατί δεν αντιμετωπίζει την κατά μέτωπο σύγκρουση ανάμεσα στη θρησκεία και τη νέα κοινωνία, έτσι όπως αυτή αποκαλύπτεται στη Γαλλία, περισσότερο για την αλήθεια ανάμεσα σε αυτούς τους δύο πρωταγωνιστές; Ίσως γιατί η κίνηση από την αριστοκρατία προς τη δημοκρατία είναι μια πρόοδος προς την ευμάρεια, την αυτοσυνειδησία, η οποία, όμως, συνοδεύεται με μια παρακμή της αρετής και της ικανοποίησης⁴³. Στη *Δημοκρατία στην Αμερική*, η Γαλλική περίπτωση μόνο υπονοείται. Για να το μελετήσουμε σοβαρά, είναι αναγκαίο να στραφούμε στο *Παλαιό Καθεστώς και η Επανάσταση*.

Μακριά από το να καλύπτει την πραγματικότητα αυτής της σύγκρουσης, ο Tocqueville ξεκινά τη μελέτη της ουσίας της Γαλλικής Επανάστασης με το ακόλουθο σχόλιο. «Μια από τις πρώτες ενέργειες της Γαλλικής Επανάστασης ήταν να επιτεθεί στην Εκκλησία · από τα πολλά πάθη που πυροδότησε αυτή η επανάσταση, το πρώτο που εκδηλώθηκε και το τελευταίο που έσβησε ήταν το αντιθρησκευτικό».⁴⁴ Αν και αναγνωρίζει το κεντρικό χαρακτήρα αυτής της αντιπαράθεσης στη συνείδηση των δρώντων, υποστηρίζει ότι «αυτό το αντιθρησκευτικό μένος δεν ήταν παρά ένα μόνο εμπόδιο της Επανάστασης, ένα εντυπωσιακό αλλά πρόσκαιρο χαρακτηριστικό της, πεπερασμένη απόρροια των ιδεών, των παθών και των ιδιαίτερων εκείνων γεγονότων που προετοίμασαν το έδαφος γι' αυτή, αλλά όχι και αυτό καθεαυτό το πνεύμα της»⁴⁵. Γιατί ήταν μόνο μια παρανόηση; «Το αβυσσαλέο μίσος προς το

⁴³ Επιχείρημα που αναπτύσσεται και στο άρθρο του P. Lawler τον οποίο αναφέραμε και παραπάνω. Αναλυτικότερα στο: Eduardo Nolla, *Liberty, ...*, ό.π., σελ. 8-7.

⁴⁴ Alexis de Tocqueville, *Το Παλαιό Καθεστώς και η Επανάσταση*, πρ. Π.Μ. Κιτρομηλίδης, Πόλις, Αθήνα, 2006. σελ.68.

⁴⁵ *Ο.π.*, σελ.68-69.

Χριστιανισμό είχε τροφοδοτηθεί από την ιδιότητά του όχι τόσο ως θρησκευτικού δόγματος, όσο ως επίσημου κρατικού θεσμού · όχι τόσο από το γεγονός ότι ο κλήρος διεκδικούσε να έχει λόγο στη διαχείριση του 'επέκεινα', όσο από το γεγονός ότι οι ιερείς ήταν ιδιοκτήτες γης, χωροδεσπότες, ή αρμόδιοι για την είσπραξη και την αξιοποίηση της δεκάτης · όχι τόσο από το γεγονός ότι δεν υπήρχε χώρος για την Εκκλησία στη νέα κοινωνία που επρόκειτο να δημιουργηθεί, όσο από το γεγονός ότι η θέση της ήταν ήδη δεσπόζουσα και προνομιακή στην παλαιά κοινωνία, η οποία έπρεπε τώρα να κατεδαφιστεί»⁴⁶. Το επιχείρημα είναι απλό. Επειδή οι συνθήκες εξελίχθηκαν κατά τη διάρκεια μιας μακριάς ιστορικής περιόδου, η Χριστιανική θρησκεία βρέθηκε αναπόδραστα συνδεδεμένη με μια κοινωνία με την οποία δεν είχε τίποτα ουσιώδες να μοιραστεί. Οι άνθρωποι της Επανάστασης ήθελαν να κονιορτοποιήσουν αυτή την κοινωνία. Κατά συνέπεια, ένιωθαν μια έντονη εχθρότητα απέναντι στη θρησκεία. Αυτοί οι στοχασμοί προϋποθέτουν μια διάκριση στην ορθότητα ή τη φύση ανάμεσα στην πολιτική και θρησκευτική τάξη, μια διάκριση εγγεγραμμένη στη φύση του ανθρώπου αλλά συγκαλυμμένη στις συγκεκριμένες συνθήκες.

Το επόμενο κεφάλαιο τιτλοφορείται: *«Πως η Γαλλική Επανάσταση ήταν μια πολιτική επανάσταση που ακολούθησε την πορεία των θρησκευτικών επαναστάσεων και γιατί συνέβη αυτό»*.⁴⁷ Η Γαλλική Επανάσταση πήρε έναν αδιάλλακτο χαρακτήρα. Αυτό που διακρίνει την Γαλλική Επανάσταση από όλες τις προηγούμενες πολιτικές επαναστάσεις, και το οποίο τη συντάσσει με τις θρησκευτικές επαναστάσεις, είναι ότι «δεν είχε, ουσιαστικά, πατρίδα»⁴⁸, δεν απευθυνόταν στους πολίτες μιας δεδομένης χώρα αλλά σε όλη την ανθρωπότητα. «Η Γαλλική Επανάσταση λειτούργησε σε σχέση με τα «του κόσμου τούτου» όπως ακριβώς λειτουργού και οι θρησκευτικές επαναστάσεις σε σχέση με τον άλλο κόσμο · αντιμετώπισε τον πολίτη ως αφηρημένη οντότητα, ανεξάρτητα από τις κατά καιρούς κοινωνικές συνθήκες, όπως ακριβώς οι θρησκείες αντιμετωπίζουν τον άνθρωπο γενικά, ανεξάρτητα από τοπικούς και χρονικούς προσδιορισμούς. Δεν την απασχόλησαν μόνο τα δικαιώματα του Γάλλου πολίτη, αλλά θέλησε να προσδιορίσει γενικά τις

---

⁴⁶ Ο.π., σελ.69-70.

⁴⁷ Ο.π., σελ.74.

⁴⁸ Ο.π.

υποχρεώσεις και τα δικαιώματα του ανθρώπου ως πολιτικής οντότητας. Το γεγονός ότι η Επανάσταση είχε τόσο μεγάλη απήχηση παντού και βρήκε τόσους και τόσους μιμητές οφείλεται ακριβώς στην έμφαση που έδινε πάντα στις οικουμενικές αξίες, σε ό, τι πιο «φυσικό» - θα μπορούσε να πει κανείς – υπήρχε από άποψη κοινωνικού καθεστώτος και συστήματος διακυβέρνησης»⁴⁹.

Ο Χριστιανισμός λαμβάνει υπόψη τον άνθρωπο αυτό καθ' αυτό, και αντλεί τα ουσιώδη στοιχεία του από την ίδια την ανθρώπινη φύση και, κατά συνέπεια, μπορεί να γίνει αποδεκτός από όλους τους ανθρώπους και να εφαρμοστεί παντού. Το κοινό σημείο ανάμεσα στο Χριστιανισμό και τη Γαλλική Επανάσταση ήταν η καθολικότητα της έκκλησής τους. Η θέση του Tocqueville μπορεί να συνοψιστεί με τον ακόλουθο τρόπο. Ο Χριστιανισμός και η Γαλλική Επανάσταση μορφολογικά προσομοιάζουν μεταξύ τους λόγω της καθολικότητας της έκκλησής τους, ενώ διαφέρουν καθ' ολοκληρία στο αντικείμενο της έκκλησής τους. Η διαφορά είναι πολύ πιο σημαντική από την ομοιότητα, καθώς αυτή ξεχωρίζει τον ένα κόσμο από τον άλλο. Είμαστε τώρα σε θέση να κατανοήσουμε καλύτερα πως αυτές οι δύο τεράστιες δυνάμεις μπορούν να βρεθούν σε ανταγωνισμό και σύγκρουση μεταξύ τους και το λόγο για τον οποίο αυτή η σύγκρουση δεν είναι εγγεγραμμένη στη φύση των πραγμάτων, αλλά είναι αντίθετη προς αυτή. Σύμφωνα με τον Aron, μπορούμε να γενικεύσουμε: «κάθε πολιτική επανάσταση παίρνει ορισμένα χαρακτηριστικά θρησκευτικής επανάστασης όταν θέλει να έχει καθολική ισχύ και να προβάλλει ως ο δρόμος της σωτηρίας για ολόκληρη την ανθρωπότητα»⁵⁰.

Εντούτοις, μια αμφιβολία παραμένει. Οι πολιτικές επαναστάσεις πριν τη Γαλλική Επανάσταση είχαν ένα πεδίο δράσης και ένα χώρο νομιμοποίησης που περιοριζόταν σε μια συγκεκριμένη ομάδα. Το πεδίο δράσης και ο χώρος νομιμοποίησης της Γαλλικής Επανάστασης ήταν ούτε λίγο ούτε πολύ η ίδια η ανθρωπότητα. Μήπως αυτή η επέκταση της επάρκειας της πολιτικής τάξης προϋποθέτει μια αλλαγή στον τρόπο αντίληψης της πολιτικής η οποία διατρέχει τον κίνδυνο υποβιβασμού της διάκρισης ανάμεσα στους δύο

---

⁴⁹ Ο.π., σελ.77.

⁵⁰ Raymond Aron, ό.π., σελ.341/.

κόσμους; Καθιστώντας την υψήλιο ορίζοντα της επαναστατικής επιχείρησης, πιθανόν σημαίνει την παραβίαση της περιοχής που μέχρι πρόσφατα ήταν διακριτική της Χριστιανικής θρησκείας όπου ήταν η ίδια κυρίαρχη ενώ άφηνε στις συγκεκριμένες πολιτικές κοινωνίες τη φροντίδα των δικών τους συγκεκριμένων υποθέσεων.

Ο Tocqueville ξαναπιάνει το πρόβλημα και εμβαθύνει τη μελέτη του στο τελευταίο μέρος του Δεύτερου Κεφαλαίου, *«Πώς το αντιθρησκευτικό πνεύμα κατέλαβε τους Γάλλους του 18^{ου} αιώνα και ποια επίδραση είχε αυτό το γεγονός στον χαρακτήρα της Επανάστασης»*.⁵¹ Ξεκινά επανεισάγοντας τα συνήθη θέματα. Η θρησκεία είναι φυσική στον άνθρωπο. Η αθεΐα δεν μπορεί συνεπώς να εξελιχθεί σε γενικό πάθος των Γάλλων, εκτός ως συνέπεια «πολύ συγκεκριμένων» αιτιών. Επειδή η θρησκεία είναι από την πλευρά του φυσικού και καθολικού, εκείνες οι πολύ συγκεκριμένες αιτίες μπορούν να προκύψουν μόνο από την κατάσταση της κοινωνίας εκείνη τη στιγμή. Συνεπώς είναι αναγκαίο να κατανοήσουμε «με ποιο τρόπο αποτελούσε αυτή εμπόδιο για την πολιτική επανάσταση που ετοιμαζόταν». Ιδού η απάντηση: «Από τις ίδιες τις αρχές που διέπουν τη λειτουργία της είναι φανερό, λοιπόν, ότι η Εκκλησία ήταν εμπόδιο για εκείνους που επιδίωκαν την επικράτηση των ιδεών τους αναφορικά με τη διακυβέρνηση της χώρας. Η Εκκλησία στηριζόταν πρωτίστως στην παράδοση, εκείνοι περιφρονούσαν βαθύτατα όλους τους θεσμούς που βασίζονταν στο σεβασμό του παρελθόντος · η Εκκλησία αναγνώριζε την ύπαρξη μιας αυθεντίας υπέρτερης από τον ορθό λόγο, εκείνοι εμπιστεύονταν αυτόν και μόνο αυτόν · η Εκκλησία βασιζόταν σε μια ιεραρχία, εκείνοι επιδίωκαν την κατάργηση των αναβαθμών της κοινωνίας. Η μεταξύ τους συνεννόηση θα προϋπέθετε να αναγνωρίσουν και οι δύο πλευρές ότι, από την ίδια τους την φύση, η πολιτική και θρησκευτική τάξη πραγμάτων διαφέρουν ουσιωδώς, και επομένως δεν μπορεί να διέπονται από τις ίδιες αρχές λειτουργίας. Όμως, εκείνη την εποχή η απόσταση από αυτό το σημείο συνεννόησης ήταν μεγάλη · θεωρήθηκε, αντίθετα, εύλογο ότι έπρεπε να προηγηθεί η κατάλυση των θεσμών της Εκκλησίας, στους οποίους εδράζονταν και τους οποίους αναπαρήγαγαν εν πολλοίς οι κρατικοί θεσμοί,

---

⁵¹ Alexis de Tocqueville, *ό.π.*, σελ.263.

και να ακολουθήσει η επίθεση κατά της κρατικής εξουσίας».⁵² Σε σχέση με την ανάλυση στο προηγούμενο κεφάλαιο βρίσκουμε ένα ριζικά τροποποιημένο επιχείρημα. Δεν πρόκειται πλέον για ιδιαίτερες πολιτικές περιστάσεις που καθόρισαν την κατάσταση της Εκκλησίας, δεν πρόκειται πλέον για κληρικούς – συλλέκτες του φόρου της δεκάτης οι οποίοι αποτελούν το στόχο των επαναστατών, το διακύβευμα είναι οι ίδιες οι αρχές της Εκκλησίας ως θρησκευτικής κοινωνίας. Σημειώνει ότι ο θεσμός της Εκκλησίας έθεσε «τα θεμέλια και το πρότυπο» για τον πολιτικό θεσμό του Παλαιού Καθεστώτος. Κατά συνέπεια, η Εκκλησία δεν εμφανίζεται εδώ απλά ως θύμα τυχαίων ανακατεμάτων στα πολιτικά ζητήματα χωρίς καμία φυσική σύνδεση με αυτά, αλλά μάλλον ως αν να είχε συγκροτήσει το παράδειγμα της πολιτικής τάξης που τόσο απεχθάνονταν οι επαναστάτες. Αναμφίβολα, μια τέτοια ερμηνεία δικαιώνει πολύ περισσότερο τη δύναμη του αντιθρησκευτικού πάθους⁵³ του δεκάτου ογδόου αιώνα. «Ήταν κοσμικό και αντικληρικό, κυρίως, επειδή η επιστήμη θρησκεία είχε γίνει το προπύργιο της καθεστηκυίας τάξης»⁵⁴. Ταυτόχρονα, όμως, καθιστά εξαιρετικά δύσκολη την επίτευξη μιας αρμονικής συνύπαρξης ανάμεσα στη θρησκευτική και πολιτική κοινωνία, στη βάση ριζικά αντίθετων αρχών. Ένα τέτοιο σύστημα πεποιθήσεων δεν θα μπορούσε παρά να απαξιώσει μια κοινωνική τάξη που συγκροτείτο πάνω σε θρησκευτικές πεποιθήσεις, οι οποίες εκτιμούσαν το παρελθόν περισσότερο από το παρόν, επένδυε ελάχιστη ελπίδα στο μέλλον και διατηρούσε τα υλικά πλεονεκτήματα για μια προνομιούχα μειονότητα. «Όλες αυτές οι αλλαγές στην οικονομία, την ηθική και τους πνευματικούς ορίζοντες του Παλαιού Καθεστώτος, μαζί με τις εξελίξεις στο πολιτικό πεδίο λειτούργησαν ενάντια στο κραταιό σύστημα της διαστρωμάτωσης, ένα ουσιαστικό στοιχείο της αριστοκρατικής κοινωνίας»⁵⁵.

Οι καθολικές αρχές της Επανάστασης είναι ακριβώς οι ίδιες με τη Δημοκρατία. «Κεντρικό ζητούμενο στη σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία είναι η συγκρότηση εκείνων των δεσμών που θα έρθουν να αντικαταστήσουν τους

---

⁵² *Ο.π.*, σελ.266.

⁵³ Σύμφωνα με το Smith, για το Τοκβίλ, αυτό το αντιθρησκευτικό μένος εδράζεται στο γεγονός ότι «η μνήμη είναι ένα ταμπλώ συναισθημάτων και όχι γεγονότων. Οι άνθρωποι είναι συχνά λιγότερο σίγουροι για τα γεγονότα παρά για την αύρα που τα περιβάλλει». Bruce James Smith, *ό.π.*, σελ.164. Κατά την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης, η Καθολική Εκκλησία είχε εγείρει συναισθήματα απέχθειας στο λαό και μια διάθεση αμφισβήτησής της.

⁵⁴ Roggi, *ό.π.*, σελ.69.

⁵⁵ *Ο.π.*

δεσμούς του Μεσαίωνα»⁵⁶. Τα πρωταρχικά στοιχεία των δοξασιών των Γάλλων επαναστατών είναι ακριβώς τα ίδια με τα στοιχεία που συγκρότησαν «τη φιλοσοφική μέθοδο των Αμερικανών»⁵⁷. Η ίδια επιχειρηματολογία εξηγεί το λόγο που η Επανάσταση «δημιούργησε μια κοινή πνευματική πατρίδα, της οποίας πολίτες μπορούσαν να γίνουν άνθρωποι που ανήκαν σε όλα τα έθνη»⁵⁸ και γιατί η δημοκρατία αναπόδραστα ωθεί άτομα και λαούς να προσομοιάσουν ο ένας του άλλου. Μήπως, όταν ο Tocqueville σημειώνει πως η Επανάσταση «μετατράπηκε σε ένα είδος θρησκείας ατελούς, είναι η αλήθεια, δίχως Θεό, δίχως λατρεία και δίχως επέκεινα, η οποία ωστόσο, όπως και στο Ισλάμ παλαιότερα, πλημμύρισε κυριολεκτικά τον κόσμο με τους στρατούς της, τους ιεραποστόλους των ιδεών της, τους μάρτυρές μας»⁵⁹, μας καλεί να αντιμετωπίσουμε τη δημοκρατία επίσης ως ένα νέο είδος θρησκείας;

Ακριβώς όπως τα δόγματα της Καθολικής Εκκλησίας κυριαρχούν πάνω στη θρησκευτική κοινωνία που ήταν τα θεμέλια και το πρότυπο της πολιτικής κοινωνίας τους Παλαιού Καθεστώτος, έτσι και το δημοκρατικό δόγμα της λαϊκής κυριαρχίας επικρατεί πάνω σε όλες τις πλευρές της κοινωνικής και πολιτικής ζωής των Αμερικανών και προσδίδει έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα στη θρησκεία τους. Η κοινωνία πάντα, σε τελευταία ανάλυση, κυβερνάται από ένα δόγμα, από «τον τελευταίο κρίκο στην αλυσίδα της κοινής γνώμης» που ενώνει το σύνολο της κοινωνίας. Πως μπορούμε να προσδιορίσουμε τη θρησκευτική φύση του ανθρώπου; Πως μπορούμε να ξέρουμε πως συγκροτείται και πως εκφράζεται; Οι Αμερικανοί ερμηνεύουν τη θρησκευτική φύση του ανθρώπου στη βάση του αποκεκαλυμμένου Χριστιανισμού, τον οποίο εφαρμόζουν στο κοσμικό κράτος. Δεν υπάρχει φυσική θρησκεία, μόνο θρησκεία από αποκάλυψη αναγόμενη σε «φυσικό» κράτος για την κάλυψη των αναγκών της δημοκρατικής σύμβασης. Κατά συνέπεια, η ιδέα της φυσικής θρησκείας, η οποία πρέπει να περιορίσει και να μετριάσει τη δημοκρατία, είναι μόνο ένα συγκεκριμένο παράδειγμα της δημοκρατικής ερμηνείας του ανθρώπου. Μήπως θα έπρεπε να ανησυχούμε, μέσω του ίδιου μηχανισμού, πως μια τέτοια ερμηνεία θέτει σε κίνδυνο τη θρησκευτική φύση του ανθρώπου;

---

⁵⁶ Leo Strauss (ed.), *ό.π.*, σελ.718.

⁵⁷ Αλέξης ντε Τοκβίλ, *Η Δημοκρατία ...*, *ό.π.*, σελ. 435-438.

⁵⁸ *Ο.π.*, σελ.74.

⁵⁹ *Ο.π.*, σελ.77.

Αυτή είναι και η πρόταση του Tocqueville, η οποία διατυπώνεται πιο ξεκάθαρα παρά ποτέ στο Κεφάλαιο Επτά, Μέρος Πρώτο του δεύτερου τόμου της *Δημοκρατίας στην Αμερική* που τιτλοφορείται: «*Η αιτία που κάνει το πνεύμα των δημοκρατικών λαών να κλείνει προς τον Πανθεισμό*»⁶⁰. Η ίδια διαδικασία μέσω της οποίας το δημοκρατικό πνεύμα «μεγεθύνεται και απλουστεύεται»⁶¹, οι ιδέες που καθυποτάσσουν την ποικιλία του κόσμου στη δύναμη της ομοιομορφίας επίσης εξασκούνται εις βάρος της μόνης διαφοράς που η φυσική θρησκεία διατηρεί, αυτή ανάμεσα σε δημιουργήμα και δημιουργό. Αυτή η θεμελιώδης διαφορά πάνω στην οποία ο Tocqueville θεμελιώνει την πιθανότητα και την αναγκαιότητα εξασφάλισης για τη θρησκεία μιας κεντρικής θέσης στις δημοκρατικές κοινωνίες δεν είναι παρά το έσχατο θύμα του δημοκρατικού πνεύματος.

Η θρησκεία των Αμερικανών είναι αναμφίβολα ο πιο πολύτιμος διαμεσολαβητής της δημοκρατίας τους. Είναι ο διαμεσολαβητής καθώς είναι τέχνασμά της και, πολύ φοβάμαι, το εκλεγμένο θύμα της. Καθώς αποτυγχάνει να εγκαθιδρύσει την ιδέα της φυσικής θρησκείας ως κάτι παραπάνω από μια χαρούμενη αν και προσωρινή φάση στην πορεία/ πρόοδο του δημοκρατικού πνεύματος, ο Tocqueville δεν μπορεί να βρει σημείο να αγκυροβολήσει η σκέψη του το οποίο να είναι ανεξάρτητο της κοινωνικής συνθήκης, είτε είναι δημοκρατική είτε αριστοκρατική.

Ο Tocqueville προχωράει στο έργο του *Το Παλαιό Καθεστώς και η Επανάσταση* σε μια μάλλον λεπτομερή περιγραφή του κλήρου. Αυτή η περιγραφή βρίσκεται, κυρίως, στο Κεφάλαιο Έντεκα, «*Περί του είδους της ελευθερίας που υπήρχε στο Παλαιό Καθεστώς και της επίδρασής της στην Επανάσταση*»⁶². Το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της Εκκλησίας εκείνη την εποχή ήταν η ανεξαρτησία της σε σχέση με την κεντρική εξουσία. Η Εκκλησία τότε σχημάτιζε ένα από τα πιο ανεξάρτητα σώματα στο έθνος του οποίου οι δεδομένες ελευθερίες επέβαλλαν σεβασμό.⁶³ Ο πρωταρχικός λόγος

---

⁶⁰ Αλέξης ντε Τοκβίλ, *Η Δημοκρατία ...*, ό.π., σελ. 457-8.

⁶¹ *Ο.π.*, σελ. 457.

⁶² Alexis de Tocqueville, *Το Παλαιό Καθεστώς ...*, ό.π., σελ. 207.

⁶³ Εδώ βλέπουμε μια έμμεση τεκμηρίωση της πιο πολυμελετημένης συνεισφοράς του Τοκβίλ στις κοινωνικές επιστήμες, την αποκαλούμενη «επανάσταση των αυξανόμενων προσδοκιών». Στο *Παλαιό Καθεστώς και η Επανάσταση* ο Τοκβίλ σημειώνει ότι όταν οι συνθήκες βελτιώνονται ραγδαία, τότε η

σεβασμού ήταν το γεγονός ότι η Εκκλησία ήταν ιδιοκτήτρια γης. Συνοψίζοντας, αναφέρει τα παρακάτω: «Δεν γνωρίζω αν, σε γενικές γραμμές και παρά τα αδιαμφισβήτητα ελαττώματα ορισμένων μελών του, υπήρξε ποτέ κλήρος της Γαλλίας κατά την περίοδο που προηγήθηκε της Επανάστασης · πιο φωτισμένος, πιο πατριωτικός, λιγότερο αφιερωμένος αποκλειστικά στις ιδιωτικές αρετές, πιο άμεσα ασχολούμενος με τον δημόσιο βίο και συγχρόνως πιο αφοσιωμένος στα θρησκευτικά του καθήκοντα – όπως προκύπτει και από τις διώξεις που υπέστη»⁶⁴. Ήταν συνεπώς σαν μια παραλλαγή του Αμερικανικού κλήρου, γεμάτος πίστη, γνώση και ωφέλιμες τιμητικές διακρίσεις.

Η θρησκευτική τάξη πρέπει κατά συνέπεια να είναι μέρος της πολιτικής τάξης. Ο κληρικός – συλλέκτης του φόρου της δεκάτης στο Παλαιό Καθεστώς ήταν πολίτης της κοινωνίας του με το ίδιο τρόπο που ο Αμερικανός ιερέας ή κληρικός είναι πολίτης της δικιάς του. Ακριβώς επειδή και οι δύο ήταν πολίτες ο πρώτος εγγυήθηκε «αυτή την ιδιότυπη και ανορθόδοξη ελευθερία»⁶⁵ που συναντήσαμε στο Παλαιό Καθεστώς και ο δεύτερος ήταν ο πιο ασφαλής υποστηρικτής της Αμερικανικής δημοκρατίας. Η θρησκευτική κατάσταση μετά την Επανάσταση είναι η ανταπόδειξη. Μπορούμε να κατανοήσουμε τον Tocqueville όταν βλέπει σε μια τέτοια κατάσταση ένα καθεστώς ενάντια στη φύση. Πρέπει να αναγνωριστεί ότι η θρησκεία διατηρεί τη κατάλληλη θρησκευτική επιρροή της όχι όταν παλεύει να εξασφαλίσει το διαχωρισμό της από την πολιτική τάξη αλλά όταν μετατρέπεται σε συγκροτητικό τμήμα της πολιτικής τάξης στο οποίο οι άνθρωποι παραμένουν ανοιχτοί στις επιδράσεις που τους απομακρύνουν από το στενό κύκλο των καθημερινών τους ενδιαφερόντων.

Η θρησκεία κατέχει τη θέση του στρατηγικού τεχνάσματος *par excellence* στην θεωρία του Tocqueville. Εκεί, βλέπει την πρακτική δυνατότητα ενός αποτελεσματικού μετριασμού των δημοκρατικών παθών και τη θεωρητική πιθανότητα εξασφάλισης πρόσβασης, στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής

επανάσταση είναι πιο πιθανή. Εδώ βλέπουμε πως τη στιγμή που η Καθολική Εκκλησία στην Γαλλία βρίσκονταν στην πιο «φιλελεύθερη» στιγμή της, τότε συντελείται και η αποκαθαίρεσή της.

⁶⁴ Alexis de Tocqueville, *Το Παλαιό Καθεστώς* ...,ό.π., σελ.215.

⁶⁵ *Ο.π.*, σελ.223.

κοινωνίας, σε ένα εξωτερικό στοιχείο, σε ένα πράγμα άλλο πέρα από τη δημοκρατία, σε μια καθαρή φύση, μέσω ενός φυσικά θρησκευόμενου ανθρώπου, ελεύθερο από κάθε σύμβαση, ακόμη και τη σύμβαση της ισότητας. Αναλύοντας τη θεωρία του, συνειδητοποιήσαμε ότι η θέση –κλειδί που κατέχει – ο ριζικός διαχωρισμός ανάμεσα στο θρησκευτικό και το πολιτικό που θεμελιώνεται στη φύση – ήταν είτε ένας προστατευτικός και προνοιακός μύθος της δημοκρατικής σύμβασης είτε η πραγματικότητα μιας κοινωνίας στην οποία η θρησκεία διαχωρίζει τον εαυτό της από την πολιτική τάξη μόνο για να αποδυναμώσει την τελευταία και να αυτοαναιρεθεί. Επίσης, η θρησκεία κατέχει τη θέση του στρατηγικού τεχνάσματος *par excellence* επειδή στη διάκριση ανάμεσα αφύσικης και φυσικής κατάστασης βλέπει κανείς παραδειγματικά μεγενθυμένη τη διαφορά ανάμεσα σε δημοκρατική επανάσταση και δημοκρατία, όπου η Γαλλία είναι θύμα της δημοκρατικής επανάστασης, ενώ οι Ηνωμένες Πολιτείες ειρηνικά απολαμβάνουν μια ολοκληρωμένη δημοκρατία. Η θρησκεία μπορεί να υπάρξει γεμάτη υγεία και διάρκεια μόνο ως μέρος της πολιτικής τάξης. Μια τέτοια τάξη είναι και η δημοκρατία, η οποία εξημερώνει πλήρως της θρησκείας καθώς και επειδή εξημερώνει τη φύση. Η άλλη τάξη είναι η αριστοκρατία, η οποία επιτρέπει στη θρησκεία μια εξαιρετικά ισχυρή επιρροή – σε σημείο όπου η θρησκεία γίνεται τα θεμέλια και το πρότυπο της αριστοκρατίας – καθώς η μεγάλη της επιρροή εναπόκειται στις ατομικές φύσεις. «Αφήστε το ανθρώπινο πνεύμα να ακολουθήσει τη ροπή του, και θα ρυθμίσει με τρόπο ομοιόμορφο και την πολιτική κοινωνία και τη θεία πολιτεία · θα προσπαθήσει, αν πρέπει να το πω έτσι, να εναρμονίσει τη γη και τον ουρανό».⁶⁶ Αυτή η εναρμόνιση είναι φυσικό σε ορισμένες περιστάσεις να παράγει «προσμίξεις» των δύο κόσμων οι οποίες βρίσκονται σε συμφωνία με τη φύση των πραγμάτων. Η αυστηρή διάκριση ανάμεσα στο θρησκευτικό και το πολιτικό, από την άλλη πλευρά, είναι μόνο ένα εργαλείο εναρμόνισης της θρησκείας με τις δημοκρατικές πολιτικές. Η επαναστατική κατάσταση αποκαλύπτει μια θεμελιακή αλήθεια που η δημοκρατία σε ειρηνικούς καιρούς συγκαλύπτει μέσω της ικανοποίησης⁶⁷.

---

⁶⁶ Αλέξης ντε Τοκβίλ, *Η Δημοκρατία...*, ό.π., σελ.293.

⁶⁷ Για μια πιο εμπεριστατωμένη ανάλυση αυτού του επιχειρήματος Pierre Manent, *Tocqueville and the Nature of Democracy*, Rowman & Littlefield Publishers, Βοστώνη, Η.Π.Α., 1996, σελ. 83- 107.

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ TOCQUEVILLE⁶⁸

Ο Tocqueville οδηγήθηκε από τους φιλελεύθερους της Παλινόρθωσης στον εντοπισμό μιας βαθιάς σύνδεση ανάμεσα στον δημοκρατικό προσανατολισμό της κοινωνικής αλλαγής στην Ευρώπη και των Χριστιανικών ηθικών πεπιοθήσεων. Οι φιλελεύθεροι της Παλινόρθωσης ιστορικοποίησαν τη θεωρία του Φυσικού Δικαίου. Η ανάγκη της πολεμικής τους να καθιερώσουν μια σύνδεση ανάμεσα στο Χριστιανισμό και το Φιλελευθερισμό, τους οδήγησε στην εγκατάλειψη των επιχειρημάτων που στηρίζονταν στη «φυσική κατάσταση» και στην παρουσίαση των σταδίων ανάπτυξης της Ευρώπης ως απόδειξη του τρόπου που η Χριστιανική ηθική μετασχημάτιζε τους κοινωνικούς θεσμούς στη διάρκεια των αιώνων⁶⁹. Οι φιλελεύθεροι Προτεστάντες βοήθησαν τον Tocqueville να προσεγγίσει τη φύση της κοινωνικής ευταξίας δίνοντας πρωταρχική βαρύτητα στις πεπιοθήσεις παρά στους υλικούς παράγοντες ή την στρατιωτική επιβολή.

Κατά τον Tocqueville, οι θρησκευτικές πεπιοθήσεις κατέχουν έναν κρίσιμο ρόλο για το σχηματισμό της κοινωνικής δομής. Αυτό δεν σημαίνει ότι όλες οι θρησκείες έχουν επιτύχει το ίδιο επίπεδο. Ο Χριστιανισμός θα μπορούσε να περιγραφεί ως η θρησκεία των ελεύθερων ανθρώπων, ως ο χορηγός ενός καθοριστικού πλεονεκτήματος στον Ευρωπαϊκό πολιτισμό.

Ο Tocqueville αμφισβήτησε το κατά πόσο οι ηθικοί φιλόσοφοι μετά τον 17^ο αιώνα είχαν όντως εισάγει μια νέα θεμελίωση για τα δικαιώματα και τα καθήκοντα του ανθρώπου. Μάλλον, είχαν αποσπάσει καινούργιες επαγωγές από τα ηθικά προτάγματα του Χριστιανισμού. Προσδιόρισε τρία τέτοια προτάγματα. Πρώτον, ο Χριστιανισμός είχε ανατρέψει την προηγούμενη ιεράρχηση των αξιών, τοποθετώντας τις 'βάρβαρες' αξίες της δύναμης και της τιμής στο τέλος της λίστας, ενώ ανέβασε τις ευγενείς ιδιότητες της συμπάθειας, της φιλανθρωπίας και της ταπεινοφροσύνης στην κορυφή. Δεύτερον, επέκτεινε τη σφαίρα της ηθικής υποχρέωσης από την προνομιούχα

⁶⁸ Λόγω αδυναμίας πρόσβασης σε πρωτογενή βιβλιογραφία, όλο το κεφάλαιο στηρίζεται σε δευτερογενείς πηγές. Προτιμήσαμε να εργαστούμε κατά αυτό τον τρόπο και να αναδείξουμε άλλες όψεις και πλευρές του έργου Tocqueville, παρά να τα παραλείψουμε εξαιτίας των σοβαρών, ομολογουμένως, ελλείψεών μας.

⁶⁹ Βλέπε, Larry Siedentop, *Tocqueville*, Oxford University Press, Oxford, 1994, σελ. 96 -99.

τάξη των πολιτών σε ολόκληρη την ανθρωπότητα, με αυτό τον τρόπο επιβεβαιώνοντας την ισότητα και την ενότητα της ανθρωπότητας. Τρίτον, Χριστιανισμός τοποθέτησε την επιβράβευση της ηθικότητας από αυτόν τον κόσμο στον επόμενο και με αυτό τον τρόπο έγιναν πιο πνευματικά τα κίνητρα της δράσης.⁷⁰

Δύο από τις πιο διαδομένες ιδέες της σύγχρονης ηθικής φιλοσοφίας σχετικά με τη διακυβέρνηση αποκαλύπτουν, σύμφωνα με τον Tocqueville ότι είναι απλές μεταμορφώσεις της Χριστιανικής ηθικής χωρίς να επιφέρουν καμία αλλοίωση στις δογματικές της αρχές. Η πεποίθηση ότι όλοι οι άνθρωποι πρέπει να έχουν ίσα δικαιώματα και το αναπόσπαστο δικαίωμα πρόσβασης σε κάποια τουλάχιστον αγαθά. Τέλος, οι έχοντες πρέπει να βοηθούν τους μη έχοντες. Όλα αυτά μαρτυρούν μια νέα έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης, η οποία συντέλεσε στη μεταμόρφωση της φιλανθρωπίας από μια ιδιωτική αρετή σε ένα δημόσιο καθήκον, μια ευθύνη του κράτους. Μόνο σε ένα τομέα η σύγχρονη ηθική βελτίωσε τις Χριστιανικές πεποιθήσεις και επέστρεψε στις αντιλήψεις της αρχαιότητας. Αυτός, σύμφωνα με τον Tocqueville, βρισκόταν στη νέα έμφαση στα πολιτικά καθήκοντα ή τα πολιτικά δικαιώματα.⁷¹

Λόγω αυτών των κοινών ηθικών δεσμεύσεων μπορεί ο φιλελευθερισμός να γίνει κατανοητός ως μια εκκοσμικευμένη μορφή του Χριστιανισμού και ο σύγχρονος κόσμος το τέκνο της Εκκλησίας. Ο Χριστιανισμός δε πρέπει να αξιολογείται στη βάση των πρακτικών και των πεποιθήσεων που ήταν αδιάσπαστες των βαρβαρικών κοινωνικών συνθηκών με τις οποίες συμβιβάστηκε η Εκκλησία για περισσότερο από μια χιλιετία. Ο Tocqueville επέμενε πως ο ηθικός πυρήνας του Χριστιανισμού ήταν ένα απλό απόφθεγμα: «Αγάπα το Θεό με όλη σου την καρδιά και τον γείτονα όπως τον εαυτό σου. Αυτό συνοψίζει το νόμο και τους προφήτες»⁷².

Ο Tocqueville ήταν εξοικειωμένος με τον αντικληρισμό του 18^{ου} αιώνα, αλλά πάντα έτεινε να τον κατανοεί ως μια απόρριψη του πλούτου, των απαλλαγών και των προνομίων που είχε αποκτήσει η εκκλησία μέσω της ανάμειξης της με την αριστοκρατική κοινωνία. «Στην Ευρώπη, ο χριστιανισμός επέτρεψε να τον συνενώσουν στενά με τις εγκόσμιες δυνάμεις. Σήμερα οι

---

⁷⁰ Βλέπε την εισαγωγή του κ. Μανιάτη στο Alexis de Tocqueville, *Η Δημοκρατία ...*, ό.π., σελ. 15-34.

⁷¹ Larry Siedentop, *ό.π.*

⁷² *Ο.π.*

δυνάμεις αυτές ανατρέπονται και είναι σαν να θάβεται και αυτός κάτω από τα ερείπιά τους. Είναι ο ζων που τον ανέμειξαν μεταξύ των νεκρών: κόψτε τα δεσμά που τον κρατούν και θα ορθωθεί ξανά»⁷³. Έβρισκε σχεδόν ασύλληπτη την πιθανότητα κάποιος Ευρωπαίος να μπορεί να απορρίψει τις αρχές της Χριστιανικής ηθικής, την οποία έβλεπε όχι μόνο ως ανυψωτική, αλλά ως «αληθινή» ή ως σύμφωνη με τη «φύση». Χαρακτηριστικά αναφέρει: «Νιώθω να με διαπερνούν τόσο πολύ οι σχεδόν αναπόφευκτοι κίνδυνοι που διατρέχουν οιπίστεις όταν οι ερμηνευτές τους αναμειγνύονται με τα κοινά και είμαι τόσο πεπεισμένος ότι πρέπει πάση θυσία να διατηρηθεί ο χριστιανισμός μέσα στις καινούργιες δημοκρατίες ώστε θα προτιμούσα να αλυσοδέσω τους παπάδες πάνω στο θυσιαστήριο παρά να τους αφήσω να βγουν από αυτό»⁷⁴.

Εάν η διαφωνία του Tocqueville με τον Gobineau επικεντρώθηκε στον συνεχή ρόλο του Χριστιανισμού στη διαμόρφωση των Δυτικών ηθικών πεποιθήσεων, ήταν γιατί το επιχείρημα του Tocqueville διατείνονταν πως ακόμη και οι φαινομενικά πιο εκκοσμικευμένες σύγχρονες ηθικές θεωρίες, όπως ο ωφελιμισμός, είχαν εμφανώς επηρεαστεί από τις Χριστιανικές πεποιθήσεις. Δεν θα ήταν πραγματικά υπερβολή να υποστηρίξουμε πως πίστευε ότι «η δυτική έννοια του ατόμου πήγαζε ουσιαστικά από τη Χριστιανική πίστη στην ισότητα των ανθρώπων και στην ενότητα της ανθρωπότητας, μια πίστη που λειτούργησε ως θεμέλιο για όλη τη μετά – Χριστιανική κοινωνική σκέψη»⁷⁵.

Τα ταξίδια του στην Αγγλία και την Ιρλανδία το 1833 και το 1835 έδωσε στον Tocqueville μια ακόμη ευκαιρία να διερευνήσει τις συνδέσεις ανάμεσα στην κοινωνική δομή, των πολιτικών στάσεων και των θρησκευτικών συγγενειών. Με πολλούς τρόπους, επιβεβαιώθηκαν τα συμπεράσματα στα οποία είχε καταλήξει στην Αμερική, ειδικά όσον αφορά τον Καθολικισμό. Η Ιρλανδία επέδειξε ακόμα πιο εντυπωσιακά από ότι στις Ηνωμένες Πολιτείες ότι η Εκκλησία δεν ήταν κατά ανάγκη εχθρική προς τη δημοκρατία. Όλοι πίστευαν ότι η δύναμη του Καθολικισμού εδράζεται στην ελευθερία της από τους κυβερνητικούς δεσμούς. Ποια ήταν η εξήγηση για την παραγωγή απόψεων τόσο διαφορετικών από εκείνων των Γάλλων Καθολικών ιερέων; Η

---

⁷³ Alexis de Tocqueville, *Η Δημοκρατία ...*, σελ.305.

⁷⁴ *Ο.π.*, σελ.555.

⁷⁵ Larry Siedentop, *ό.π.*, σελ.106.

απάντηση ήταν εμφανής: οι περιστάσεις! Κατά συνέπεια, οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες μπορούν να παρατάξουν τη θρησκεία στις γραμμές είτε της δημοκρατίας είτε της αριστοκρατίας, ανεξάρτητα από τις εγγενείς συγγένειες της με συγκεκριμένες πολιτικές θεωρίες.⁷⁶

Εάν, στην Ιρλανδία, οι ιστορικές και κοινωνιολογικές περιστάσεις φαίνονται να προσδιορίσουν τις πολιτικές στάσεις τόσο του Καθολικισμού όσο και του Προτεσταντισμού, η κατάσταση ήταν εμφανώς πολύ διαφορετική στην Αγγλία. Διότι δεν ήταν ζήτημα των θρησκειών που προσαρμόζονται στις υλικές συνθήκες, αλλά των δογματικών παραλλαγών του Προτεσταντισμού που προσέλκυσαν οπαδούς με όρους κοινωνικής τάξης ή πολιτικής πειθούς. Μέσα στα όρια του ίδιου του Προτεσταντισμού, ο Tocqueville ανακάλυψε ότι υπήρχε η «αριστοκρατική» θρησκεία του Αγγλικανισμού και η «δημοκρατική» θρησκεία των σεκτών. Οι ακόλουθοι της πρώτης έτειναν να προέρχονται από τους πλούσιους, ενώ οι μεσαίες και οι κατώτερες τάξεις εντάσσονταν στις σέκτες. Κάτι τέτοιο δεν προκαλούσε έκπληξη, από τη στιγμή που τα δόγματα του Αγγλικανισμού οδηγούσαν φυσικά στις μοναρχικές και αριστοκρατικές τάσεις και ότι οι σέκτες τείνουν προς τη δημοκρατία⁷⁷ Κατέγραψε ρητώς την αναλογία, τονίζοντας ότι η Αγγλικανική Εκκλησία ήταν στην ίδια θέση με την Καθολική Εκκλησία στη Γαλλία πριν το 1789: ήταν πλούσια, είχε διαπράξει πολλές καταχρήσεις και λειτουργούσε σαν να ήταν πολιτική δύναμη. Η κρίσιμη διαφορά ήταν ότι στην Αγγλία εκείνοι που ήταν εχθρικοί ή αδιάφοροι απέναντι στην καθεστηκυία Εκκλησία δεν ήταν αναγκαίο να γίνουν άθεοι · μπορούσαν να προσχωρήσουν στις σέκτες⁷⁸. Πιστεύει ότι η κινητήριος δύναμη των αγγλικών επαναστάσεων του 17^{ου} αιώνα ήταν οι αλληλεμπλεκόμενες θρησκευτικές και πολιτικές θεωρίες των Αγγλικών σεκτών και ότι αυτό το επαναστατικό δυναμικό εξακολουθούσε να υπάρχει⁷⁹.

Από την άλλη πλευρά, ο Tocqueville αναγνώριζε ότι παρά τις λανθάνουσες επαναστατικές προδιαθέσεις τους, οι σέκτες στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα εξασκούσανε μια περιοριστική επιρροή απέναντι στην κοινωνία και την πολιτική. Για παράδειγμα, πολλοί από τους πολιτικούς ριζοσπάστες ήταν

---

⁷⁶ Doris Goldstein, *ό.π.*, σελ. 103.

⁷⁷ Tocqueville ton Comte Mole, May 19, 1835 *παραπομπή* [8] στο Doris Goldstein, *ό.π.*, σελ.103-4.

⁷⁸ *Ο.π.*

⁷⁹ Seymour Drescher, *Tocqueville and England*, Mass, Cambridge, 1964. *παραπομπή* [10] στο Doris Goldstein, *ό.π.*, σελ.104.

Ετερόδοξοι (Dissenters), ενώ το κεντρικός τόνος του Αγγλικού ριζοσπαστισμού ήταν απελευθερωμένος από εχθρότητα προς τη θρησκεία και περιφρόνηση προς το νόμο και τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα που χαρακτήριζαν τους Γάλλους ομόλογούς τους⁸⁰ [11]. Σε αυτό το σημείο εδράζεται η θετική διάσταση της ύπαρξης μιας «δημοκρατικής» εναλλακτικής στον Αγγλικανισμό: ο πολιτικός ριζοσπαστισμός υπόκειντο στους κανόνες και τους περιορισμούς που επιβάλλονταν από τη θρησκεία.

Ως τότε, παρέμενε ικανοποιημένος από τη διαπίστωση ότι η διεισδυτικότητα της θρησκευτικής πίστης στην Αγγλία ήταν μια προστασία ενάντια στην έλλειψη περιορισμού που χαρακτήριζε τον Γαλλικό ριζοσπαστισμό. Μετά την Τρίτη και τελική επίσκεψη του στην Αγγλία το 1857, βλέπει μια κοινωνία όπου υπήρχε αρμονία ανάμεσα στη θρησκεία και τον πολιτικό κόσμο, ανάμεσα στη δημόσια και ιδιωτική αρετή, ανάμεσα στο Χριστιανισμό και την ελευθερία. Στην Αγγλία, τόσο οι Καθολικοί όσο και οι Προτεστάντες αποδέχονται τους ελεύθερους θεσμούς. Επιπλέον, οι Άγγλοι Καθολικοί, τόσο ο κλήρος όσο και οι λαϊκοί, δεν διαχωρίζουν τη δημόσια από την ιδιωτική ηθική, δεν επικεντρώνονται μόνο στη δεύτερη. Ο Tocqueville έκανε αυτή τη συγκαλυμμένη αναφορά στη Γαλλική κατάσταση, προβλέποντας ότι ο Γαλλικός κλήρος θα μετανιώσει που είχε μετατρέψει σε αρετή την πολιτική αδιαφορία. Προειδοποίησε ότι όταν οι άνδρες «των ημερών του» πάψουν να ασχολούνται με τα πολιτικά ζητήματα, υποκύπτουν σε άθεες και επαναστατικές φιλοσοφικές θεωρίες⁸¹.

Ο Tocqueville δεν αποδεχόταν την άποψη ότι ήταν αναγκαία η σύνδεση του Καθολικισμού με τον πολιτικό αυταρχισμό, επιμένοντας ότι κάτω από τις κατάλληλες συνθήκες τόσο ο Καθολικισμός όσο και ο Προτεσταντισμός ήταν συμβατός με τους ελεύθερους θεσμούς. Η αρχική του υπόθεση ήταν ότι οι ηγέτες της Επανάστασης ήθελαν να καθιερώσουν ένα νέο πολιτικό και κοινωνικό σύστημα και όχι να καταστρέψουν τη θρησκεία. Συνακόλουθα, ο αντιθρησκευτικός χαρακτήρας του 1789 ήταν δευτερεύον και όχι κεντρικός στην Επανάσταση. Κατά την ερμηνεία του Tocqueville, το απανταχού παρόν μίσος για τον Καθολικισμό στη Γαλλία του 18^{ου} αιώνα είχε πολιτικές, παρά

---

⁸⁰ *Voyages en Angleterre, Irlande, Suisse et Algerie* παραπομπή [11] στο Doris Goldstein, *ό.π.*, σελ.104.

⁸¹ Doris Goldstein, *ό.π.*, σελ.105.

θρησκευτικές, ρίζες. Οι φιλόσοφοι προσδοκούσαν την πλήρη πολιτική και κοινωνική αλλαγή και, επειδή έβλεπαν την Εκκλησία ως το πρωταρχικό εμπόδιο, ήταν ενωμένοι εναντίον της. Η χώρα στο σύνολό της μοιράζονταν αυτό το μίσος για την Εκκλησία ως πολιτικό θεσμό. Η θρησκεία είχε προσδώσει την ηθική της αυθεντία στην κοσμική εξουσία με αντάλλαγμα υλικό όφελος. Το αναπόφευκτο επιμύθιο ακολούθησε: αυτή η κατάσταση των σχέσεων δεν μπορεί ποτέ να καταλήξει υπέρ της Εκκλησίας, η οποία θεμελιώνεται στην πίστη και όχι τόσο στον περιορισμό και είναι πιθανό να είναι καταστροφική σε επαναστατικές εποχές⁸².

Το συνολικό επιχείρημα του Tocqueville, και ιδιαίτερα το τελευταίο του σχόλιο, θυμίζει ιδιαίτερα την *Δημοκρατία στην Αμερική*, της πεποίθησής του ότι η δύναμη της θρησκείας στην Αμερική εκπηγάζει, πρωτίστως, από το διαχωρισμό της πνευματικής και κοσμικής εξουσίας. Κατά συνέπεια, δεν προκαλεί έκπληξη ότι βρήκε το κλειδί για το Γαλλικό αντιθρησκευτικό συναίσθημα στη δουλικότητα της Εκκλησίας έναντι του κράτους και στην προθυμία της να παραδώσει την πνευματική επιρροή της για χάρη της υλικής εξουσίας. Η εξήγηση του Tocqueville σε αυτά τα φαινόμενα είναι ταυτόχρονα ψυχολογική και ιστορική. Ήταν ο απλός λαός, υποστήριξε, ο οποίος διατήρησε τη θρησκεία σε όλη την ιστορία. Συνεπώς οι δημοκρατικοί θεσμοί, οι οποίοι εξ ορισμού ανταποκρίνονται στις επιθυμίες του λαού, δεν μπορούν να προωθούν την αθεΐα.

Σε ένα μόνο σημείο ο Tocqueville άγγιξε αυτό που αποκαλείται οι «εσωτερικοί» παράγοντες που παράγουν τον ανταγωνισμό προς τον Καθολικισμό στην προεπαναστατική Γαλλία. Οι φιλόσοφοι είχαν συνειδητοποιήσει, έγραψε, ότι «από τις ίδιες τις αρχές της διακυβέρνησής της» η Εκκλησία ήταν αντίθετη στις ιδέες της πολιτικής θεωρίας του 18^{ου} αιώνα. Στην παραδοσιαρχία της Εκκλησίας, ο Διαφωτισμός απάντησε με δυσaréσκεια για το παρελθόν · η Εκκλησία πίστευε στην αυθεντία πέρα και πάνω από τον ατομικό λόγο, ενώ οι φιλόσοφοι εξυμνούσαν τις δυνάμεις του ανθρώπινου λόγου · και η οργάνωση της Εκκλησίας ήταν ιεραρχική, συνεπώς, αντιτίθεντο στον εξισωτισμό του Διαφωτισμού. Ως εκ τούτου, οι φιλόσοφοι πίστευαν ότι ήταν αναγκαίο να επιτεθούν στους θεσμούς της

---

⁸² Βλέπε παραπάνω το κεφάλαιο που αφορά στο *Παλιό Καθεστώς και η Επανάσταση*

Εκκλησίας, οι οποίοι παρείχαν το θεμέλιο και το μοντέλο στην πολιτική και κοινωνική δομή που ήταν αποφασισμένοι να καταστρέψουν. Ο Tocqueville συμπέρανε πως δυστυχώς εξέλειπε η αναγνώριση του γεγονότος ότι οι θρησκευτικοί και πολιτικοί οργανισμοί δεν μπορούν να διοικηθούν με βάση τις ίδιες αρχές. Είχε συνείδηση της εγγενούς σύγκρουσης ανάμεσα στις κοινωνικές και πολιτικές θεωρίες των φιλοσόφων και τις θεωρίες πάνω στις οποίες στηρίζονταν η Εκκλησία. Πίστευε ότι η απομάκρυνση του Καθολικισμού από τις πολιτικές εμπλοκές ήταν ένα πολύ κρίσιμο θέμα⁸³.

Αναμφίβολα, η προσωπική συμπάθεια του Tocqueville για τον Καθολικισμό, μαζί με την πεποίθησή του ότι η θρησκεία ήταν τόσο ατομική όσο και κοινωνική αναγκαιότητα, τον απέτρεψαν από το να συνειδητοποιήσει ότι η θρησκευτική εξέλιξη της Γαλλίας δεν θα μπορούσε, στην πραγματικότητα, να είναι συμβατή με αυτή της Αγγλίας ή των Ηνωμένων Πολιτειών. Η καίρια διαφορά ήταν η σχεδόν πλήρης θρησκευτική ομοιομορφία της πρώτης, σε αντίθεση με την πολυσχιδή έκφρασή της την οποία οι ιστορικές συνθήκες είχαν επιβάλει στους Άγγλους και τους Αμερικανούς. Το αποτέλεσμα ήταν έλλειψη ανέχειας και αυταρχισμός, όχι μόνο λόγω ενός σιδηρόφρακτου ντετερμινισμού που πηγάζει από την φύση του Καθολικισμού, αλλά επειδή μακροχρόνια και ανέλεγκτη άσκηση της πνευματικής της εξουσίας είχε οδηγήσει σε μοτίβα σκέψης και συμπεριφοράς ασύμβατα με τον φιλελευθερισμό⁸⁴. Η πεποίθηση του Tocqueville ότι αυτά τα μοτίβα μπορούσαν να αλλάξουν με σχετική ταχύτητα, δεδομένης της αυξανόμενης ανεξαρτησίας της Εκκλησίας από το κράτος, υποβάθμιζε το βάθος της συναισθηματικής και ιδεολογικής ρήξης που είχε διαιρέσει τη Γαλλική κοινωνία.

Στα ταξίδια αυτά ο Tocqueville επεξεργάζεται και τις απόψεις του σχετικά με τη φιλανθρωπία. Δίνει έμφαση στις ατομικές αρετές της αυτοπειθαρχίας, της αυτοδυναμίας και της σκληρής δουλειάς. Επηρεάζεται από τις πολιτικές απόψεις του William Ellery Channing⁸⁵ και υποστηρίζει την καλλιέργεια μιας ηθικής της αυτοβοήθειας, η οποία πιστεύει ότι θα απελευθερώσει τους

---

⁸³ Ο.π.

⁸⁴ Roger Soltau, *French Political Thought in the 19th Century*, χ.ε., Νέα Υόρκη, 1959 παραπομπή [25] στο Doris Goldstain, *ό.π.*, σελ.110.

⁸⁵ Ο William Ellery Channing ήταν κορυφαίος εκπρόσωπος της American Unitarian Church, ο οποίος επηρέασε πολύ τη σκέψη αλλά και το έργο του Τοκβίλ. Για περισσότερες πληροφορίες δεσ: Michael Drolet, *Tocqueville, Democracy and Social Reform*, Palgrave MacMillan, New York, 2003.

φτωχούς από την εξάρτηση που πίστευε ότι παράγει τη δουλικότητα. Αυτές οι αξίες ήταν ενσωματωμένες στη φιланθρωπία η οποία, αποδεχόμενη τον καινούργιο και σημαντικό ρόλο της μανιφακτούρας, προσπαθούσε να εξαλείψει ή έστω να περιορίσει τις καταστροφικές παρενέργειές της: αστική φτώχεια, αλκοολισμός, αυξανόμενος αριθμός γεννήσεων νόθων, έγκλημα και αρρώστιες. Ουσιαστικά προσφέρει μια νομιμοποιητική θεωρία της ιδιωτικής φιλανθρωπίας, η οποία θα αποκρυσταλλωθεί στο έργο του *Μνημόνιο για τη φτώχεια*.⁸⁶ Προσπαθεί να συγκροτήσει μια «Χριστιανική Πολιτική Οικονομία», η οποία θα είναι ενισχυτική τόσο της ατομικής όσο και της κοινωνικής δέσμευσης στο καθήκον και την υπευθυνότητα. Με αυτό τον τρόπο, ο Tocqueville ενσωμάτωνε ένα ήθος, βάση του οποίου η κοινωνία μπορούσε να βοηθήσει τους φτωχούς να αυτοβοηθηθούν.

Ο Tocqueville θεωρεί ως αποτελεσματικό μέσο καταπολέμησης της φτώχειας τη φιλανθρωπία, αρκεί αυτή να είναι ιδιωτικού χαρακτήρα. Στρέφεται, λοιπόν, κατά της φιλανθρωπίας δημόσιου χαρακτήρα. Γράφει, χαρακτηριστικά, «Υπάρχουν δύο είδη αγαθοεργίας · η πρώτη οδηγεί κάθε άτομο στο να ανακουφίζει, ανάλογα με τις δυνατότητές του, τα δεινά που βρίσκονται στην εμβέλειά του. ... Ο χριστιανισμός την ανήγαγε σε θεία αρετή και την ονόμασε ελεημοσύνη. Η άλλη, λιγότερο ενστικτώδης, πιο ορθολογική, λιγότερο ενθουσιώδης και συχνά πιο ισχυρή, οδηγεί την ίδια την κοινωνία στο να ασχολείται με τη δυστυχία των μελών της και να φροντίζει συστηματικά να ανακουφίζει τον πόνο τους. Αυτή γεννήθηκε από τον προτεσταντισμό και αναπτύχθηκε μόνο στις σύγχρονες κοινωνίες».⁸⁷

Όπως τονίζεται και από τον κ. Κωνσταντακόπουλο στην εισαγωγή της ελληνικής μετάφρασης, οι λόγοι που προβάλλει είναι «τυπικοί της φιλελεύθερης φιλολογίας της εποχής...Με τη φιλανθρωπία δημόσιου χαρακτήρα αυξάνεται ο κρατικός συγκεντρωτισμός, ενισχύεται η οκνηρία των κατώτερων τάξεων, καθώς και η ευρύτερη ηθική κατάπτωσης τους, ενώ, τέλος, διευρύνεται το χάσμα και αυξάνεται το μίσος ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς».⁸⁸ Στο έργο του Tocqueville, η φιλανθρωπία είναι σημαντική για δύο λόγους. Πρώτον, η φιλανθρωπία τόνιζε τη σχέση της ιδιωτικής και της

⁸⁶ Alexis de Tocqueville, *Μνημόνιο για τη φτώχεια*, εισ. Κωνσταντακόπουλος Σ., Πόλις, Αθήνα, 2005.

⁸⁷ *Ο.π.*, σελ.49.

⁸⁸ *Ο.π.*, σελ.24.

δημόσιας ηθικής. Επειδή η φιλανθρωπία συνδέονταν με τις θρησκευτικές πρακτικές και πεποιθήσεις, με προσλήψεις της ανθρώπινης φύσης και των ιδεών για την τελειότητα των ανθρώπων, προσέφερε ένα τρόπο κατανόησης των ανθρώπινων φιλοσοφικών ιδεών. Η φιλανθρωπία ήταν σημαντική και για ένα άλλο λόγο: ήταν αναπόσπαστο μέρος των συζητήσεων της πολιτικής οικονομίας, τομέας εξαιρετικά σημαντικός για τον Tocqueville.⁸⁹

Όλα τα παραπάνω, μαρτυρούν το ενδιαφέρον του για τα κοινωνικά προβλήματα που μάστιζαν τις προηγμένες Ευρωπαϊκές χώρες του 19^{ου} αιώνα. Όταν στρέφει την προσοχή του στο Ισλάμ και τον Ινδουισμό, το κάνει ως παράπλευρη μελέτη στην Ευρωπαϊκή διεξοδική ενασχόληση. Η συνηγορία του στην Γαλλική κατάκτηση και αποικιοποίηση της Αλγερίας ήταν, ως ένα βαθμό, μια αντανάκλαση των εγχώριων ενδιαφερόντων του, την επιθυμία του να παρακινήσει το Γαλλικό εθνικό συναίσθημα και να ελαχιστοποιήσει τα αποδομητικά αποτελέσματα του ατομικισμού και του υλισμού. Όμως, ο θεμελιακός λόγος για την αποδοχή από μέρους του της Γαλλικής και Βρετανικής επέκτασης στη Βόρεια Αφρική, την Εγγύς Ανατολή και την Ασία, ήταν η πίστη του στην υπεροχή του Δυτικού, Χριστιανικού πολιτισμού και της προνοιακής αποστολής της καθυπόταξης του «τελματωμένου» και «παρακμασμένου» Ανατολίτικου κόσμου⁹⁰. Από αυτή την προοπτική πρέπει να γίνει κατανοητή η προσέγγισή του στο Ισλάμ και στον Ινδουισμό. Επειδή συμπεραίνει εκ προοιμίου την κοινωνική και πολιτική ασθένεια των Μουσουλμανικών χωρών και της Ινδίας, τείνει να εξετάζει τις θρησκευτικές δοξασίες και πρακτικές τους ως συνεισφορά στην εξασθένησή τους και δικαίωση της Δυτική κυριαρχίας. Αυτός ο τρόπος προσέγγισης δεν οδήγησε ούτε σε αντικειμενική ούτε σε κατανοητική προσέγγιση.

Δήλωνε απερίφραστα ότι το Κοράνι ήταν κατά πολύ κατώτερο των Ευαγγελίων, καθώς οι δοξασίες του Μωάμεθ ήταν απλώς ένας συμβιβασμός ανάμεσα στον στυγνό υλισμό και έναν περιορισμένο αριθμό υπερβατικών και πνευματικών ιδεών. [Στο Κοράνι] κυριαρχούσαν βίαιες, αισθησιακές και εγωιστικές τάσεις. Το συμπέρασμά του όσον αφορά τις δοξασίες του Μωάμεθ ήταν ότι άσκησε μια επιβλαβή παρά μια ευεργετική επιρροή. Ακριβώς όπως ο

---

⁸⁹ Michael Drolet, *ό.π.*, σελ.32.

⁹⁰ Melvin Richter, "Tocqueville on Algeria", στο *Review of Politics*, 25, τεύχος 3^ο, Ιούλιος 1963, σελ.385-386. παραπομπή [26] στο Doris Goldstein, *ό.π.*, σελ. 110.

Χριστιανισμός συντέλεσε στην καθιέρωση της Δυτικής υπεροχής, έτσι το Ισλάμ ήταν η πρωταρχική αιτία της παρακμής στον κόσμο της Ανατολής. Διεξοδική μελέτη του Κορανιού, έγραψε, τον είχε πείσει ότι ελάχιστες θρησκείες ήταν τόσο καταστροφικές όσο ο Μωαμεθανισμός. Σημείωσε ότι ανάμεσα στους Μουσουλμάνους δεν υπήρχε ξεκάθαρα προσδιορισμένος κλήρος ο οποίος είναι απομονωμένος από την κοσμική κοινωνία, από τη στιγμή που θρησκευτική και κοσμική εξουσία δεν ήταν διαχωρισμένες. Ο Tocqueville παραδεχόταν ότι αυτή η απουσία του ιερατείου ήταν ευεργετική, διότι το ιερατικό σώμα είναι πηγή μιας κάποιας «κοινωνικής δυσφορίας». Έχοντας προσδώσει αυτό το ελάχιστο εκτίμησης, επιστρέφει στην συνηθισμένη κριτική του στάση, υποστηρίζοντας ότι η ένωση της θρησκευτικής και πολιτικής αυθεντίας που είχε εγκαθιδρυθεί από τον Μωάμεθ ήταν η κύρια αιτία του δεσποτισμού και την κοινωνικής στασιμότητας, που είναι ενδημική των Μουσουλμανικών κοινωνιών. Ανεξάρτητα από την εγκυρότητά της, αυτή η κρίση είναι σαφής και συγκεκριμένη: ένα ορισμένο θρησκευτικό χαρακτηριστικό συνδέεται με δεδομένα κοινωνικά και πολιτικά αποτελέσματα. Δεσποτισμός κατά το παρελθόν, «ραγδαία και προφανώς αναπόφευκτη παρακμή» στο παρόν και το μέλλον · αυτή ήταν η απεικόνιση των Μουσουλμανικών κοινωνιών από τον Tocqueville.⁹¹

Ο βαθμός στον οποίο τα άτομα δεν είναι φυσικά γεγονότα αλλά πολιτισμικά προϊόντα εντυπωσίασε για άλλη μια φορά τον Tocqueville όταν ασχολήθηκε με ένα θέμα που του επέτρεψε να επιτελέσει ένα διανοητικό πείραμα πάνω στη σχέση της θρησκευτικής πίστης και της κοινωνικής δομής. Στα μέσα της δεκαετίας του 1840 ενδιαφέρθηκε για την Ινδία και ειδικά για τη Βρετανική Αυτοκρατορία των Ινδιών. Η μελέτη του Tocqueville οδήγησε το ενδιαφέρον του στη σχέση των Ινδουιστικών πεποιθήσεων και του Ινδικού συστήματος των καστών. Σε μερικά μισοτελειωμένα κεφάλαια για την Ινδία⁹², ο Tocqueville προσδιόρισε κάποιες γενικές αιτίες που προλείαναν το έδαφος για τη Βρετανική κατάκτηση. Μετά προχώρησε στον προσδιορισμό κάποιων «περιστάσεων» που συντέλεσαν στο αποτέλεσμα. «Ήταν ένας τρόπος επιχειρηματολογίας τυπικός γι' αυτόν, καθώς στον προσδιορισμό των μακροπρόθεσμων ή δομικών στοιχείων που διαμόρφωναν τα γεγονότα,

⁹¹ Βλέπε Larry Siedentop, *ό.π.*, σελ.103. Επίσης Doris Goldstein, *ό.π.*, σελ. 111-112.

⁹² Alexis de Tocqueville, *Ecrits et discours politiques* στο Doris Goldstein, *ό.π.*, σελ.113.

προσπαθούσε να μη θυσιάζει τα βραχυπρόθεσμα ή «περιστασιακά» αίτια του συνείσφεραν στο αποτέλεσμα. Η κοινωνική ανάλυση δεν πρέπει να διεξάγεται με κόστος τις ιστορικές υπεραπλουστεύσεις.»⁹³

Στην Ινδία, δεν υπάρχει η έγνοια για την κοινωνία ως σύνολο, τίποτα που να προσομοιάζει με το εθνικό συναίσθημα ή τον πατριωτισμό όπως είναι γνωστός στις Ευρωπαϊκές κοινωνίες. Αποτέλεσμα του συστήματος των καστών ήταν η νομιμοφροσύνη να έχει μια εντελώς διαφορετική υποταγή. Το σύστημα των καστών ήταν ένα αποκύημα των Ινδουιστικών πεποιθήσεων που εδραιωνόταν στη ριζική κοινωνική ανισότητα από τη γέννηση. Ο Βραχμανισμός πάντα επιδείκνυε εξαιρετική ανοχή και παθητικότητα μπροστά σε άλλες θρησκείες, διότι ήταν μια «θρησκεία προνομίων» σύμφωνα με τον Tocqueville. Κατά συνέπεια, είναι λάθος να υποθέσουμε ότι όλες οι θρησκείες είναι προσηλυτιστικές εκ φύσεως. Οι στοχασμοί του Tocqueville πάνω στη σχέση ανάμεσα στις Ινδουιστικές πεποιθήσεις και το σύστημα των καστών τον οδήγησαν στη διαμόρφωση ενός από τα εξαιρετικά συμπεράσματα που χαρακτηρίζουν το έργο του. Το συμπέρασμα επικεντρώνεται στα στοιχεία που συντελούν το Χριστιανισμό και όπου διακρίνεται από τις άλλες θρησκείες. Ηθικές πεποιθήσεις που απευθύνονται στην ανθρωπότητα και η τάση προσηλυτισμού του Χριστιανισμού δεν ήταν παρά δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος. Η ανεκτικότητα και η παθητικότητα της Ινδουιστικής θρησκείας είχε επίσης και μια σημαντική πολιτική συνέπεια. Οι Ινδουιστές δεν αντιδρούν στους ξένους κατακτητές για θρησκευτικούς λόγους. Η τοπική διακυβέρνηση (the commune) ήταν πραγματικά η θεμελιακή μονάδα της Ινδικής κοινωνίας και αυτό-αναπαραγόταν στη βάση του συστήματος των καστών. Κατά συνέπεια, επαναστάσεις στην κεντρική διακυβέρνηση – η άνοδος και πτώση των δυναστειών καθώς και η ξένη κατάκτηση – μπορούσαν να πραγματοποιηθούν χωρίς να επηρεάσουν την τοπική διακυβέρνηση.⁹⁴

Οι τρεις γενικές αιτίες του Tocqueville αποδεικνύεται ότι είναι όψεις της Ινδουιστικής θρησκείας. Αδιαφορία για την «εθνική» πολιτική, εξαιρετική θρησκευτική ανοχή και σταθερή τοπική διακυβέρνηση πηγάζουν από τις πεποιθήσεις που υποστηρίζουν όχι μια καθολική ή ανθρωπίνη φύση, αλλά διαφορετικές φύσεις σύμφωνα με τη γέννηση ή την κάστα. Μοιρολατρία και

---

⁹³ Ο.π., σελ.107.

⁹⁴ Ο.π., σελ.107-109.

«απολίθωση» της κοινωνίας ήταν το αποτέλεσμα. Σε αντίθεση με τη Χριστιανική Δύση, η Ινδική κοινωνία δεν μπόρεσε να γίνει αυτόνομη και ευέλικτη. Εάν ο εκτεταμένος συγκεντρωτισμός αποτελούσε απειλή για τις Δυτικές κοινωνίες, στην Ινδία η έλλειψη συγκεντρωτισμού, είτε στη θρησκευτική είτε στην πολιτική εξουσία, απέτρεψε την ανάπτυξη του πολιτισμού. Το επιχείρημα του Tocqueville υπονοεί ότι το αίσθημα μιας κοινής ή ανθρώπινης φύσης προαπαιτεί κάποιο συγκεντρωτισμό της εξουσίας. Χωρίς αυτόν, τόσο η πολιτική όσο και η θρησκευτική κοινότητα κατακερματίζονται σε στοιχεία τα οποία δεν αναγνωρίζουν καμία κοινή ανώτερη αρχή. Η διαπραγμάτευση του θέματος της Ινδίας από τον Tocqueville αποκαλύπτει πως γοητευόταν από τον τρόπο που οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και η κοινωνική δομή μπορούν να αποστερήσουν τους ανθρώπους από την ελευθερία την οποία θεωρούσε ότι έπρεπε δικαιωματικά ή «εκ φύσεως» να έχουν.

Ως ένας ηθικός και πολιτικός φιλόσοφος που αξιολογούσε την ελευθερία υψηλότερα από όλες τις αξίες, απωθούνταν από τη συγγένεια των Ανατολίτικων θρησκειών με το δεσποτισμό. Στην Ανατολή είδε, ή νόμιζε ότι είδε, μια συμμαχία ανάμεσα στη θρησκεία και το δεσποτισμό, την οποία απεχθανόταν και την θεωρούσε μια σοβαρή απειλή για τις Δυτικές Κοινωνίες.⁹⁵ Κατά συνέπεια, η κριτική του για το Ισλάμ και τον Ινδουισμό δεν θα πρέπει να θεωρείται ως μια προσπάθεια να δικαιώσει τη Δυτική κυριαρχία, αλλά μια ακόμη απόδειξη της απέχθειάς του για τον δεσποτισμό και του σεβασμού του για τα δημοκρατικά πολιτεύματα.

---

⁹⁵ Doris Goldstein, *Ο.π.*, 116-117.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο Tocqueville αναγνώριζε ότι η πορεία προς την ισότητα δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο της Αμερικής, αλλά ότι εμφανιζόταν παντού, από ασυνείδητες αιτίες. Αναγνωρίζει πως η βαθμιαία και προοδευτική ανάπτυξη της ισότητας αποτελεί ταυτοχρόνως το παρελθόν και το μέλλον της ιστορίας, γεγονός που της προσδίδει τον ιερό χαρακτήρα της βούλησης του Κυρίου. Το να αγωνιστεί κανείς για να διακόψει την κίνηση της δημοκρατίας, θα ήταν σαν να θέλει να αγωνιστεί ενάντια στο Θεό. Σύμφωνα με το Τοκβιλιανό σχήμα, δεν μένει στα έθνη να κάνουν τίποτε άλλο παρά να προσαρμοστούν στην κοινωνική κατάσταση που τους επιβάλλει η Πρόνοια.⁹⁶

Οι απόψεις του για τη θρησκεία ήταν τόσο ίδιες όσο και διαφορετικές από τη θεωρία του Durkheim. Ο Durkheim συμπεραίνει πως η θρησκεία είναι μια κοινωνική πραγματικότητα, στηριζόμενος στη βάση πως έχει πραγματικές αιτίες και συνέπειες, καθώς και ανταποκρίνεται σε πραγματικές ανάγκες που είναι όλες κοινωνικές. Κατ' επέκταση απορρίπτει την πεποίθηση πως η θρησκεία είναι ψευδής συνείδηση και υποστηρίζει πως οι θρησκευτικέςπίστεις αναπαριστούν πραγματικότητες καθώς η ίδια η θρησκεία ικανοποιεί προαιώνιες ανθρώπινες ανάγκες. Οι πρωτόγονοι δεν απατώνταν στην πίστη τους για την ύπαρξη ισχυρών δυνάμεων που τους ελέγχουν. Έκαναν λάθος μόνο στο ότι εντόπιζαν την πηγή αυτής της δύναμης στο σύμβολο και αδυνατούσαν να κατανοήσουν ότι η δύναμη βρίσκονταν σε αυτό που το σύμβολο αναπαριστά, δηλαδή, στην κοινωνία. Τονίζοντας την υπολανθάνουσα συνέχειά τους, ο Durkheim υποστηρίζει ότι η θρησκεία και η επιστήμη απευθύνονται στις ίδιες βασικές πραγματικότητες. Μάλλον η επιστήμη ως αλήθεια αντικαθιστά τη θρησκεία, ως μια πιο ολοκληρωμένη

---

⁹⁶ Σύμφωνα με τον Σορέλ στο σχήμα του Tocqueville, «η κίνηση θεωρείται όμοια με μια οργανική κίνηση. Έτσι συνάγεται η αναγκαιότητα της δημοκρατίας για το μέλλον και ένας συνετός άνθρωπος οφείλει να αναζητήσει, μέσα στην πείρα όσων λαών προπορεύονται πάνω στο νέο κόσμο, εμπειρίες πρόσφορες να καθοδηγήσουν τον νομοθέτη, ο οποίος θα προσπαθήσει να διευκολύνει το πέρασμα από το παρελθόν στο μέλλον. Ζώρζ Σορέλ, *Οι ψευδαισθήσεις της προόδου*., Γνώση, Αθήνα, 1990. σελ. 208.

αναπαράσταση της πραγματικότητας, η επιστήμη διαρκώς υπερκερνά τη θρησκεία παρέχοντας μια διαρκώς αυξανόμενη κατανόηση του κόσμου.

Ο Tocqueville δεν αισθάνεται την ανάγκη να αποδείξει ότι η θρησκεία είναι μια κοινωνική πραγματικότητα με σκοπό να νομιμοποιήσει μια κοινωνιολογική ερμηνεία αυτής ούτε υποστηρίζει πως οι θρησκευτικές πεποιθήσεις είναι στη γενικότητά τους αληθείς. Μάλλον, πιστεύει πως πολλές θρησκείες είναι ψευδείς. Αποδέχεται τις βασικές ηθικές διδαχές του Χριστιανισμού ως αληθείς και ως δεδομένο με βάση το οποίο κρίνει τις άλλες θρησκείες. Υιοθετώντας αυτές τις αλήθειες, δεν επιχειρεί να τις αποδείξει επιστημονικά.

Εν όψει της επερχόμενης εκκοσμίκευσης ο Durkheim αγωνίστηκε να εντοπίσει στη σύγχρονη κοινωνία την ισχυρή θρησκεία που θεωρούσε *sine qua non* για μια βιώσιμη κοινωνία. Η αποδυνάμωση των Καθολικών, Προτεσταντικών και Ιουδαϊκών θρησκευτικών κοινοτήτων ήταν ακόμη μια πλευρά της ανομίας και τους εγωισμού που αποτελούσε τη μάστιγα της σύγχρονης εποχής. Ο Durkheim υποστηρίζει ότι με την εξελικτική ανάπτυξη της ατομικότητας, το άτομο γίνεται αντικείμενο μιας κοινότητας νοοτροπιών, του οποίου οι πεποιθήσεις τονίζουν την αξία και την αξιοπρέπεια του ατόμου. Παρ' όλα αυτά, αν και διαρκώς έβλεπε αυτή την κοινότητα των νοοτροπιών ή τη θρησκεία της ανθρωπότητας ως το αποφασιστικό στοιχείο για τη συλλογική συνείδηση της σύγχρονης κοινωνίας, δεν μπορούσε παρά να θρηνεί για την αδυναμία της σύγχρονης κοινωνίας να επιτύχει θρησκευτική ολοκλήρωση. Στις *Στοιχειώδεις Μορφές* διακηρύσσει πως η κοινωνία για μια ακόμη φορά θα βιώσει τη «δημιουργική έξαψη» από την οποία προκύπτουν νέες δοξασίες για να καθοδηγήσουν την ανθρωπότητα. Είδε τη Γαλλική Επανάσταση ως ένα τέτοιο παράδειγμα, το οποίο όμως αποδείχθηκε προσωρινό. Εφαρμόζοντας χαρακτηριστικά την κλασική λειτουργιστική λογική, ο οπτιμιστής Durkheim προβλέπει την αναβίωση της θρησκείας. Εντούτοις, δεν υποτιμά τη σοβαρότητα του προβλήματος – «οι παλιοί θεοί γερνούν ή έχουν ήδη πεθάνει, κι όμως άλλοι δεν έχουν ακόμη γεννηθεί» -και αναγνωρίζει πως «επειδή διανύουμε ένα μεταβατικό στάδιο και διακρινόμαστε από ηθική μετριότητα» είναι δύσκολο να φανταστούμε από τι «θα αποτελούνται οι γιορτές και οι τελετουργίες του μέλλοντος» μιας αναπαραγμένης θρησκείας.

Η εξελικτική προσέγγιση του Durkheim στην κυριολεξία εξισώνει την πρωτόγονη κοινωνία και τη θρησκεία. Στην αρχή υπήρχε μόνο η θρησκεία

από την οποία παρήχθησαν άλλοι θεσμοί μέσω της διαφοροποίησης · αν την αφαιρέσουμε, ελάχιστα απομένουν. Η εικόνα της κοινωνίας, που παρέχει ο Durkheim, ως ένα δομικό – λειτουργιστικό σύστημα προϋποθέτει την ανάλυση των σχέσεων ανάμεσα στη θρησκεία και τα άλλα μέρη της κοινωνίας καθώς και της κοινωνίας ως τέτοια. Παρ' όλα αυτά, είναι δύσκολο να εφαρμοστεί αυτό το είδος ανάλυσης στην πρωτόγονη κοινωνία, που, ως ένα δομικό – λειτουργιστικό σύστημα, αποτελεί μια παραδοξότητα – ένα σύστημα που αποτελείται μόνο από ένα μέρος.

Η σύλληψη της κοινωνίας από τον Durkheim ως πάνω από όλα συλλογικές αναπαραστάσεις υπονοεί πολύ περισσότερο ότι η θρησκεία είναι ο ζωτικός πυρήνας της κοινωνίας παρά την αμοιβαία επιρροή της θρησκείας και της κοινωνίας. Επειδή η αποτελεσματικότητά τους, συμπεριλαμβανομένου του ελέγχου πάνω στα άτομα, είναι ανάλογη με τη δύναμή τους, η μεταβλητή – κλειδί στις συλλογικές αναπαραστάσεις είναι η ισχύς. Οι ισχυρές συλλογικές αναπαραστάσεις είναι θρησκευτικές αναπαραστάσεις. Η θρησκευτική αλληλεγγύη είναι η πρωταρχική μηχανική αλληλεγγύη. Είτε αναζητήσουμε το αποφασιστικό στοιχείο της συλλογικής συνείδησης στη σύγχρονη κοινωνία, την απόλυτη πηγή της μηχανικής αλληλεγγύης, τον «αυθεντικό» κοινωνικό θεσμό, τον πυρήνα της κοινωνίας προσδιορισμένο ως συλλογικές αναπαραστάσεις ή ισχυρές κοινωνικές δυνάμεις οδηγούμαστε στον ίδιο κοινωνικό θεσμό – τη θρησκεία. Είναι απολύτως ταιριαστό που η τελευταία μεγάλη εργασία του Durkheim, το μέγα έργο του, ήταν πάνω σε αυτό το θέμα.

Η λειτουργιστική προσέγγιση της θρησκείας από τον Durkheim επικεντρώνεται στις θετικές της συνεισφορές. Η θρησκεία ικανοποιεί τόσο τις κοινωνικές όσο και τις ατομικές ανάγκες. Γνωσιολογικά, η θρησκεία είναι μια κοσμολογία, παρέχει τα κοινά σύμβολα, τις πεποιθήσεις και τις αντιλήψεις χωρίς τις οποίες η κοινωνική ζωή θα ήταν αδύνατη. Ως πηγή των ισχυρότερων κοινωνικών κανόνων της κοινωνίας, η θρησκεία είναι η πρωταρχική βάση της κοινωνικής ολοκλήρωσης.

Ο Tocqueville συχνά προσεγγίζει τη θρησκεία με ανθρωπιστικά ή πραγματιστικά λειτουργικούς όρους. Τονίζει τις θετικές συνεισφορές του Χριστιανισμού από τη γέννησή του ως τη σύγχρονη εποχή. Παρέχοντας στους ανθρώπους μια κοσμολογία και μια θεμελίωση των αξιών τους, ο Χριστιανισμός επίσης προωθεί την κοινότητα με το να τονίζει τις αμοιβαίες

υποχρεώσεις και τις πνευματικές αξίες. Στη σύγχρονη εποχή ο Χριστιανισμός ήταν ένα αναγκαίο αντίδοτο στον υλισμό της δημοκρατίας.

Αν και ο Tocqueville συχνά δίνει έμφαση στα θετικά αποτελέσματα της θρησκείας, ιδίως του Χριστιανισμού, επίσης τονίζει και τις δυσλειτουργίες της θρησκείας, κυρίως των μη Χριστιανικών Ανατολικών θρησκειών. Θεωρεί ότι ο Μωαμεθανισμός είναι «η πρωταρχική αιτία της τωρινής ορατής παρακμής του Ισλαμικού κόσμου». Είναι ακόμη σκληρότερος με τον Ινδουισμό, τον οποίο θεωρεί ένοχο ενός μείζονος δεινού, την υποβάθμιση της δημόσιας αρετής. Χωρίζοντας την Ινδία σε κάστες ο Ινδουισμός την κατέστησε θύμα της χειρότερης μοίρας που μπορεί να έχει ένα έθνος, της ξένης κατάκτησης, όπου η Βρετανική κατοχή δεν είναι παρά το πιο πρόσφατο παράδειγμα. Γενικά, ο Ινδουισμός είναι υπεύθυνος για την οπισθοδρόμηση και παρακμή της Ινδίας.

Ο Durkheim επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο κάθε κοινωνία ή ομάδα ενσωματώνει, ελέγχει και ευεγερτεί τα μεμονωμένα μέλη της. Ο λειτουργισμός του τονίζει τις θετικές συνεισφορές των μελών στο σύνολο. Ο Durkheim δείχνει πως η θρησκεία ελέγχει και μορφοποιεί τα άτομα και ολοκληρώνει την κοινωνία, αλλά αποτυγχάνει να την αναλύσει ως ένα μέσο που καθιστά κάποιους ικανούς να κυριαρχήσουν πάνω σε άλλους. Αντίθετα, ο Tocqueville μελετά επισταμένως τον τρόπο που η εξουσία και οι δομές συμφερόντων επηρεάζουν τις ομάδες και τους θεσμούς. Στη Δυτική Ευρώπη η εκκλησία έπρεπε να φτάσει σε ένα συμβιβασμό με το κράτος και, όπως στην περίπτωση του Παλαιού Καθεστώτος της Γαλλίας, να νομιμοποιήσει την επιδίωξη της εξουσίας και την άσκηση της πολιτικής αυθεντίας από μέρους του για να συμβιβαστεί σε σχέση με την πνευματική της αποστολή. Οι Γάλλοι πρώτα αποξενώθηκαν πολιτικά από την εκκλησία, αλλά και γενικά από τη θρησκεία λόγω της απέχθειάς τους για τον τρόπο που η εκκλησία ασκούσε την πολιτική της εξουσία. Αν και στο *Παλαιό Καθεστώς και η Επανάσταση* δεν ισχυρίζεται πως η εκκλησία ήταν δυσλειτουργική, ο Tocqueville καθιστά ξεκάθαρο πως απέτυχε παρασάγγας να συνειδητοποιήσει τις δυνατότητές της για καλό.

Ως ένα αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνίας, για να παραμείνει ζωτικό στην Αμερική η θρησκεία έπρεπε να προσαρμοστεί στις δημοκρατικές αξίες. Αρνούμενος στην εκκλησία την πολιτική αυθεντία, ο διαχωρισμός της εκκλησίας και του κράτους ευεργέτησε τη θρησκεία καθιστώντας την ικανή να

ελαχιστοποιήσει τις άμεσες πολιτικές αναμείξεις της. Ο Tocqueville πιστεύει ότι στην Αμερική η θρησκεία βρήκε τον καλύτερο τρόπο για να παραμείνει πιστή στην αποστολή της.

Εάν τόσο ο Tocqueville όσο και Durkheim ισχυρίζονται ότι, με τα λόγια του Tocqueville, «τα αισθήματα και οι ιδέες ανανεώθηκαν, η καρδιά μεγάλωσε, και η κατανόηση αναπτύχθηκε μόνο μέσω της αμοιβαίας δράσης των ανθρώπων μεταξύ τους», ο Durkheim παρέχει έναν πλήρη απολογισμό του τρόπου που η αλληλεπίδραση παράγει αλληλεγγύη. Τα πρώιμα έργα του συχνά δηλώνουν τη σχέση ανάμεσα στην αλληλεπίδραση και την αλληλεγγύη ή φέρουν νύξεις της θεωρίας που αναπτύσσει με λεπτομέρειες στις *Στοιχειώδεις Μορφές*. Η συγκεκριμένη δήλωση διευκρινίζει τη χαρακτηριστική έμφαση του Durkheim στην αλληλεπίδραση και την σπουδαιότητα των κοινοτυπιών (commonalities). Η θεωρία του για τη θρησκεία επίσης παρέχει πολλές από τις πιο ολοκληρωμένες αναλύσεις του για τους ηθικούς κανόνες, τον κοινωνικό έλεγχο και τις συλλογικές αναπαραστάσεις. Τα θρησκευτικά τελετουργικά δίνουν ζωή και ενδυναμώνουν την ηθική και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, δημιουργούν και αναπλάθουν την κοινωνία, τη διαποτίζουν με ισχύ που την μετατρέπει σε μια δύναμη, χωρίς την οποία η κοινωνία παρακμάζει και πεθαίνει.

Η θεωρία του Durkheim για τη θρησκεία εξηγεί όλα αυτά τα πράγματα. Η θρησκεία είναι ένα σύστημα αμοιβαία εξαρτώμενων και αμοιβαία ενισχυόμενων τελετουργικών, πεποιθήσεων και συμβόλων, που παράγουν, ενσωματώνουν και συμβολίζουν την κοινωνική ισχύ / δύναμη. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις εξηγούν και δικαιώνουν τα τελετουργικά. Η ικανότητά τους να εντέλλονται / να γίνονται υποχρεωτικά είναι ανάλογη της ισχύς τους. Τα τελετουργικά παράγουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Πεποιθήσεις, ιδέες, συναισθήματα είναι δυνάμεις. Τι μπορεί να συμβεί σε αυτές τις δυνάμεις όταν αυτές συναντώνται κατά την αλληλεπίδραση των ατόμων εξαρτάται από τη σχετική τους ομοιότητα. Συγκρουόμενα και αποδυναμώνοντας το ένα το άλλο, ανόμοια συναισθήματα και πεποιθήσεις αποτυγχάνουν να σχηματίσουν και να αναβιώσουν συλλογικές αναπαραστάσεις, συνεπώς αργοσβήνουν και εξαφανίζονται. Παρ' όλα αυτά, παρόμοια συναισθήματα συγχωνεύονται για να σχηματίσουν συλλογικές αναπαραστάσεις οι οποίες είναι ισχυρές καθώς ενσωματώνουν τη δύναμη

κάθε μίας από τις ατομικές αναπαραστάσεις, η συγχώνευση των οποίων και τις δημιουργεί. Επαναλαμβανόμενες, στερεοτυπικές τελετουργικές κινήσεις συμβολίζουν τις πεποιθήσεις. Αυτή η ομοιότητα των κινήσεων αυξάνει την ομοιότητα των ατομικών ιδεών που συμβολίζουν και, φέρνοντας αυτές τις ιδέες στο προσκήνιο της συνείδησης, οδηγεί όσους συμμετέχουν στο τελετουργικό στην επίγνωση του γεγονότος της ομοιότητας των ιδεών τους. Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι ατομικές αναπαραστάσεις συγχωνεύονται για να σχηματίσουν συλλογικές αναπαραστάσεις. Ιερά αντικείμενα, για παράδειγμα, τοτέμ ή σημαίες, συμβολίζουν την ομάδα ή την κοινωνία και υπενθυμίζουν στα άτομα τα κοινά στοιχεία, τις ομοιότητες και τη συλλογική συνύπαρξη. Ως σύμβολα αυτά τα αντικείμενα διασώζουν από τη λήθη τα συλλογικά συναισθήματα ακόμη και όταν η ομάδα διασκορπίζεται και όταν οι ατομικές, εγκόσμιες δραστηριότητες και πεποιθήσεις αποδυναμώνουν τις συλλογικές πεποιθήσεις. Όταν τα άτομα πρωτοσυναντώνται μετά από μια περίοδο σκεδασμού οι συλλογικές αναπαραστάσεις είναι ανίσχυρες και οι ατομικές αναπαραστάσεις ισχυρές. Τα υλικά σύμβολα βοηθούν τα άτομα να μνηθούν στην τελετουργική συμπεριφορά υπενθυμίζοντάς τους τις κοινές τους πεποιθήσεις και τις τελετουργικές υποχρεώσεις τους. Τα τελετουργικά που προκύπτουν ενδυναμώνουν τα σύμβολα παράγοντας και ενισχύοντας τις συλλογικές αναπαραστάσεις και τις κοινωνικές δυνάμεις που αναπαραστούν.

Τόσο ο Durkheim όσο και ο Tocqueville αντιμετωπίζουν τη θρησκεία ως κοσμολογία, ως μια πηγή μοιρασμένων πεποιθήσεων και αντιλήψεων χωρίς τις οποίες η κοινωνία θα ήταν αδύνατη, και μια πηγή ηθικής ολοκλήρωσης. Αν και ο Durkheim ήταν λειτουργιστής, με πολλούς τρόπους η λειτουργική προσέγγιση της θρησκείας από τον Tocqueville ήταν πιο εφικτή. Ο Tocqueville δεν πραγματοποιεί τις συλλογικές έννοιες όπως οι συλλογικές αναπαραστάσεις και η κοινωνία, δεν χρησιμοποιεί ποτέ μια πραγματοποιημένη έννοια μιας πανίσχυρης κοινωνίας με αυτοσυνείδηση για να εξηγήσει το δεσμό ανάμεσα στη λειτουργική αναγκαιότητα και τη θεσμική ύπαρξη, είναι εξίσου ευαίσθητος στις θετικές όσο και στις αρνητικές λειτουργίες της θρησκείας, και αναλύει τη θρησκεία στο πλαίσιο του κοινωνικού αγώνα για εξουσία. Εάν η έννοια του Durkheim για την κοινωνία ως σύστημα βλέπει τη θρησκεία ως ένα μέρος του συστήματος, στην πράξη οι αναλύσεις του Tocqueville είναι πιο συχνά συνεπείς με αυτή την έννοια παρά του Durkheim.

Ο Tocqueville αντιμετωπίζει τη θρησκεία ως έναν από τους πολλούς θεσμούς που αμοιβαία αλληλοεπιρεάζονται, ενώ η Ντυρκαίμιανη θέαση της θρησκείας στην πρωτόγονη κοινωνία ως τον θεσμό δεν αφήνει παρά ελάχιστο περιθώριο για την ανάλυση αμοιβαίων σχέσεων. Αναλύοντας τη σύγχρονη κοινωνία ο Tocqueville συχνά εργάζεται σκληρότερα για να εντοπίσει τις αμοιβαίες σχέσεις της θρησκείας με άλλους θεσμούς από ότι ο Durkheim⁹⁷, ο οποίος τονίζοντας τη λειτουργική αναγκαιότητα τα θρησκείας, είναι πιο πιθανό να θρηνεί την έλλειψη μιας ικανοποιητικής θρησκείας και να τονίζει τα πλεονεκτήματα που πρέπει να αναμένονται από την αναγέννηση της.

Κατά τον Tocqueville, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις επηρεάζονται από την κοινωνική δομή και τη θέση που κατέχει η εκκλησία σε αυτή. Βασιλείς και ιερείς έχουν χρησιμοποιήσει τη θρησκεία ως όπλο για να προωθήσουν ιδία συμφέροντα. Μέσω όλων αυτών των εγκόσμιων μεταπτώσεων στις οποίες υποβλήθηκε, παραδείγματος χάριν, ο Χριστιανισμός επέδειξε την ικανότητά του να αντέξει τόσο την ανισότητα όσο και την ισότητα, την ειρήνη όσο και τον πόλεμο, την ευμάρεια όσο και την καταπίεση, την αυτοκρατορία όσο και τον πολιτικό κατακερματισμό, την πολιτική όσο και τη θρησκευτική μεταρρύθμιση, και τη μετάβαση στο σύγχρονο κόσμο. Αν και ανά διαστήματα προσωρινά υποσκελίζεται, ο Χριστιανισμός και οι ηθικές αλήθειες του έχουν μια ακατάπαυτη επιρροή η οποία αποτελεί το θεμέλιο της σύγχρονης ηθικής.

Η θρησκεία οδηγεί τους ανθρώπους από τον υλισμό στις πνευματικές αξίες και αναζητήσεις. Τους διδάσκει να μην απασχολούνται μόνο με τις

---

⁹⁷ Η θεωρία της θρησκείας και της τελετουργικής αλληλεγγύης του Ντυρκάιμ έχει επηρεάσει όχι μόνο τους λειτουργιστές, όπως οι Πάρσονς, Ράντκλιφ –Μπράουν, Μπέλλα και Γουόρνερ αλλά και θεωρητικούς όπως ο Κόλινς, ο οποίος ενσωμάτωσε τη θεωρία της τελετουργικής αλληλεγγύης του Ντυρκάιμ στις αναλύσεις του στο *Conflict Sociology*. Για μια πιο διεξοδική ανάλυση δες: Andony Giddens, *Capitalism and Modern Social Theory. An analysis of the writings of Marx, Durkheim and Max Weber*, Cambridge University Press, Cambridge, 1971.; A.Beckford, Luckman Th.(ed.), *The changing face of religion*. SAGE, London, 1989.; Beckford, *Religion and Advanced Industrial Society*, Unwin Human, London, 1989. ; Jacque Waardenburg, (ed.). *Classical Approaches to the study of Religion*. Mouton, The Hague, 1973. ; Timasheff, S. Theodorson, N. *Ιστορία Κοινωνιολογικών Θεωριών*. μετφ. Δ.Γ. Τσαούση, 3^η εκδ., Gutenberg, Αθήνα, 1983. ; Ian Craib, *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία: Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας*, επιμ. Π. Λέκκας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.

ανταμοιβές αυτού του κόσμου αλλά με τις ανταμοιβές ή τις τιμωρίες στον επόμενο, και την πιθανότητα οι εγκόσμιες αδικίες να διορθωθούν στη μετά θάνατο ζωή. Καθοδηγώντας τους σχετικά με τα καθήκοντα του ενός απέναντι στον άλλο οδηγεί στη μείωση του εγωισμού τους. Εάν και η δοξασία του για την ισότητα όλων των ανθρώπων αποτέλεσε τη βάση για τη δημοκρατική επανάσταση, η θρησκεία αντιμάχεται τα εγγενή ελαττώματα της δημοκρατίας: τον υλισμό και τον ατομικισμό.

Οι θρησκείες παραμένουν πιο πιστές στη δογματική τους αποστολή όταν μπορούν να επιτύχουν τον διαχωρισμό της εκκλησίας από το κράτος και όταν αποφεύγουν την πολιτική ανάμειξη ή εμπλοκή και εξουσία. Επιθυμώντας διακαώς τη θρησκευτική αναγέννηση στη Γαλλία, ο Tocqueville πίστευε ότι μια άμεση κυβερνητική δράση σχεδιασμένη να επιφέρει αυτή την ανανέωση θα οδηγούσε σε οπισθοδρόμηση. Θεωρούσε ότι η θρησκευτική αναγέννηση θα μπορούσε να προκύψει μόνο στο βαθμό που οι ατομικές εμπειρίες των ανθρώπων τους οδηγούσαν να αισθανθούν την ανάγκη για κάτι τέτοιο. Η κατανόηση των συνθηκών και των συνεπειών της πίστης ενθάρρυνε τους ανθρώπους να προάγουν τη θρησκεία. Ο Tocqueville σημείωνε ότι οι Αμερικάνοι είχαν τέτοιες αντιλήψεις, τις οποίες ενίσχυαν για πραγματιστικούς λόγους. Στη Γαλλία πρώτα η άρχουσα τάξη, μετά η μεσαία και, τέλος ακόμη και, εκείνες οι μερίδες της κατώτερης τάξης με ιδιοκτησία οδηγήθηκαν να υποστηρίξουν τη θρησκεία για την πραγματιστική της αξία ως προστασία ενάντια στην επανάσταση. Εντούτοις, η ικανότητα του ηθικοδιδασκάλου, του συγγραφέα, του φιλοσόφου, του ιστορικού ή του πολιτικού να επιφέρουν μια θρησκευτική αναγέννηση του έθνους ήταν περιορισμένη. Για να έχει το μέγιστο αποτέλεσμα, για να είναι στην πράξη κανονιστική αντί απλώς περιγραφική και αναλυτική, ο Tocqueville έπρεπε να προσδιορίσει τις εναλλακτικές πηγές της ηθικής που θα προωθούσε τις αξίες που ενστερνίζονταν.

Ο πατριωτισμός και η θρησκεία είναι οι μόνες πηγές «ελεύθερης σύγκλισης» των θελήσεων, παράγουν εκείνη τη μοναδική δύναμη μεταξύ των ανθρώπων, που είναι ικανή να κάνει τον κάθε ένα ανενδοίαστα να επιδιώκει τον ίδιο σκοπό. Πέρα από την ελευθερία και τη θρησκεία, ο πατριωτισμός, κατ' ουσίαν «ένα είδος θρησκείας», είναι εξαιρετικός στο να κινητοποιεί τους ανθρώπους. Βασικά για τον πατριωτισμό είναι τα ήθη και τα έθιμα που

εξηγούν την εξουσία του. Η μεγαλύτερη δυστυχία που μάστιζε τη Γαλλία του Tocqueville ήταν η παρακμή του πνεύματος, η μετριοκρατία του γούστου και ο εκφυλισμός των ηθών και των εθίμων. Ιδιαίτερα, υπό τις δεδομένες συνθήκες, ένα έθνος πρέπει να καλλιεργήσει αυτά τα συναισθήματα που εμπνέουν πράξεις μεγαλείου. Ο πατριωτισμός και ο εθνικισμός μπορούν να αντιμάχονται το λήθαργο, τον ατομικισμό και τον υλισμό που ο Tocqueville τόσο απεχθάνονταν στο δημόσιο πνεύμα. Παρ' όλα αυτά, ο πατριωτισμός είναι εν δυνάμει επικίνδυνος. Ξένη απειλή ή η προοπτική στρατιωτικού θριάμβου μπορεί να τον ενδυναμώσουν, αλλά όταν η διεθνής σύγκρουση κλιμακώνεται πέραν της διπλωματικής αντιπαράθεσης σε πόλεμο τότε το τίμημα σε θανάτους και καταστροφές είναι τεράστιο. Ως μια πηγή στρατικοποίησης ο πατριωτισμός προωθεί τη συγκέντρωση εξουσιών και το δεσποτισμό, από τα οποία η Γαλλία ήδη υπέφερε.

Η θρησκευτική αναγέννηση ήταν πέρα της νομοθετικής δράσης, και τα αποτελέσματα του έντονου πατριωτισμού ήταν ανάμεικτα. Ακόμη και όταν αναζητούσε να κατανοήσει τον κάθε ένα χωριστά, ο Tocqueville είχε λόγους να προσδιορίσει άλλα μέσα για να προωθήσει τις αξίες του. Η αλληλεπίδραση παράγει την αμοιβαία έγνοια του ενός για τον άλλο που ο Tocqueville εκτιμούσε τόσο. Με πιο γενικούς όρους, αυτές οι σκέψεις επικεντρώνονται στη θρησκεία και τον πατριωτισμό, διότι μόνο αυτά αποσπάζουν τον δημοκρατικό άνθρωπο από το παρόν, για να θέσει τις ελπίδες του σε πιο απομακρυσμένα πράγματα. Όπως τα θρησκευτικά συναισθήματα είναι θεμελιωμένα στην υπόσχεση του Θεού, έτσι και τα πολιτικά συναισθήματα είναι συνδεδεμένα με τη μετάδοση μιας κληρονομιάς, ακόμη και όταν η παράδοση απογυμνώνεται από όλες τις απαιτήσεις της για εξουσία και γνώση και μετατρέπεται σε ένα απλό μέσο πληροφόρησης. Κατά συνέπεια, το πάθος της ισότητας στη δημοκρατία είναι μια δυναμική διαδικασία, που αναστατώνει με ριζοσπαστικό τρόπο όλες τις πτυχές της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Επηρεάζει τη σχέση του ατόμου με τον εαυτό του, με τους άλλους και τον ιστορικό χρόνο. Οδηγεί στην αποδέσμευση του σύγχρονου ατόμου από την κηδεμονία του άλλου, της οικογένειας και της παράδοσης, από την κηδεμονία κάθε πνευματικής, θρησκευτικής και πολιτικής εξουσίας. Δηλαδή, η

δημοκρατία γεννάει τον ατομικισμό⁹⁸. Δεν ήταν αρκετό οι άνθρωποι να κατέχουν ιδιωτικές αρετές και να είναι «καλοί πατεράδες, τίμιοι έμποροι, παραδειγματικοί γαιοκτήμονες και καλοί Χριστιανοί». Πρέπει ακόμη να ασχολούνται και με την τοπική και εθνική ευμάρεια. Η επιθυμία του Tocqueville να ενθαρρύνει τους ανθρώπους στην προώθηση της δημόσιας αρετής και της ελευθερίας διατρέχει το σύνολο της θεωρίας του.

Ο Tocqueville χωρίς να επιμένει ιδιαίτερα στις θρησκευτικές πεποιθήσεις και τελετουργίες, μας προϋδέασε για τη δυνατότητα ύπαρξης του θρησκευτικού στοιχείου στη δημοκρατία. Μια αναφορά που δίνει νόημα χωρίς να επιβάλλει κανόνες, δηλαδή ένας Θεός που δεν αναμειγνύεται άμεσα στις πολιτικές υποθέσεις των ανθρώπων, ένα φαντασιακό ιδεώδες που αφήνει το πεδίο ελεύθερο στην εξουσία για να βιώσει πραγματικά τη Δημοκρατία, μια «ηθική που γαλουχεί τις αρετές του πολίτη και το νόημα της αλληλεγγύης. Ο Tocqueville ανοίγει δρόμους για την κατανόηση της θρησκείας τη στιγμή που το πολιτικό στοιχείο από-ιεροποιείται και το θρησκευτικό εκδημοκρατίζεται»⁹⁹.

Ο Tocqueville αναζητά να διατηρήσει παρά να εκτονώσει την ένταση στην καρδιά της Δυτικής Παράδοσης. Είναι στον ατίθασο συνδυασμό της χριστιανικής θρησκείας και της εκκοσμικευμένης φιλοσοφίας, όπου βρίσκει ο Tocqueville, τη μεγαλύτερη ελπίδα για το απαύγασμα της εποχής που έρχεται. Εάν, όπως υποστηρίζει η Arendt, η παράδοση της πολιτικής φιλοσοφίας φτάνει στο τέλος της τον 19^ο αιώνα, ο Tocqueville βρίσκεται στο άκρο της. Κυρίως, επειδή δεν ήταν διατεθειμένος να παραγκωνίσει την αρχή του πολιτικού για πιο αισθητικές λύσεις, όπως εκείνων που ακολούθησαν. Η επιστήμη του Tocqueville παρέμεινε η επιστήμη της νομιμοποίησης¹⁰⁰.

---

⁹⁸ Βλέπε Κωνσταντακόπουλος Σταύρος, *ό.π.*, σελ.142.

⁹⁹ Daniele Leger –Hervieu, Jean – Paul Willaime, *ό.π.*, σελ.90.

¹⁰⁰ Αναφέρεται στο έργο του Bruce James Smith, *ό.π.*, σελ.40.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Aron, Raymond. *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*. μετφ. Μ. Λυκούδης, 2^η εκδ., Γνώση, Αθήνα, 1991.

Beckford, J. A. Luckman Th.(ed.). *The changing face of religion*. SAGE, London, 1989.

Beckford, J. A. *Religion and Advanced Industrial Society*. Unwin Human, London, 1989.

Beckford, James A. *Social Theory and Religion*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

Craib, Ian. *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία: Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας*. επιμ. Π. Λέκκας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.

Derrida, Jacques. Vattimo, Gianni (επιμ.). *Η θρησκεία*. Αλεξάνδρεια, 2003.

Drolet, Michael. *Tocqueville, Democracy and Social Reform*. Palgrave Macmillan, New York, 2003.

Durkheim, Emile. The elementary forms of religious life. Allen & Unwin, London, 1976.

Durkheim, Emile. Μορφές πρωτόγονης ταξινόμησης. Συνεισφορά στη μελέτη των συλλογικών αναπαραστάσεων. Gutenberg, Αθήνα, 2001.

Durkheim, Emile. Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου. Gutenberg, Αθήνα, 2000.

Gargan, Eduard T. *De Tocqueville*. Hilary House Publishers Ltd., New York, 1965.

Giddens, Andony. *Capitalism and Modern Social Theory. An analysis of the writings of Marx, Durkheim and Max Weber*. Cambridge University Press, Cambridge, 1971.

Giddens, Anthony. *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*. Κριτική, Αθήνα, 2001.

Goldstein, Doris. *Trial of Faith. Religion and Politics in Tocqueville's Thought*. Elsevier, New York, 1975.

Κωνσταντακόπουλος, Σταύρος. 'Ο ατομικισμός στον Tocqueville' στο *Αξιολογικά*. Τεύχος 7. Εξάντας, Αθήνα, Νοέμβριος 1994.

Leger –Hervieu, Daniele. Willaime, Jean – Paul. *Κοινωνικές θεωρίες και θρησκεία*. Κριτική, Αθήνα, 2005.

Lukes, Steven,. Emile Durkheim, His Life and Work. A Historical and Critical Study. London, Penguin, 1988.

Macpherson, C. *Ατομικισμός και Ιδιοκτησία: Η πολιτική θεωρία του πρώιμου φιλελευθερισμού από τον Hobbes ως τον Locke*. μετφ. Ε. Κασίμη, Γνώση, Αθήνα, 1986.

Manent, Pierre. *Tocqueville and the nature of democracy*. Rowman & Littlefield Publishers, London, 1996.

Nisbet, Robert. *Κοινωνική αλλαγή και ιστορία*. Γνώση, Αθήνα, 1995.

Nolla, Eduardo. (ed.), *Liberty, Equality, Democracy*. New York University Press, New York, 1992.

Pickering, W.S.F. Durkheim's Sociology of Religion. Themes and Theories . London, Routeledge, 1984.

Poggi, Gianfranco. *Images of Society: Essays on the sociological theories of Tocqueville, Marx, and Durkheim*. Stanford University Press, California, 1972.

Siedentop, Larry. *Tocqueville*, Oxford University Press, Oxford, 1994.

Smith, Bruce James. *Politics and Remembrance. Republican Themes in Machiavelli, Burke, and Tocqueville*. Princeton University Press, New Jersey, 1985.

Strauss, Leo (ed). *History of Political Philosophy*. Rand McNally & Company, Chicago, 1972.

Tessitore, Aristide. 'Alexis de Tocqueville on the natural state of religion in the age of Democracy' στο *The Journal of Politics*. Vol.64, N.4, November 2002, σελ.1137-1152.

Timasheff, S. Theodorson, N. *Ιστορία Κοινωνιολογικών Θεωριών*. μετφ. Δ.Γ. Τσαούση, 3^η εκδ., Gutenberg, Αθήνα, 1983.

Tocqueville, Alexis de. *Η δημοκρατία στην Αμερική*. εισ. Γ. Μανιάτης. Μετφ. Μ.Λυκούδης, Στοχαστής, Αθήνα, 1996.

Tocqueville, Alexis de. *Μνημόνιο για τη φτώχεια*. εισ. Κωνσταντακόπουλος Στ. μετφ. Ε. Παπαδάκη, Πόλις, Αθήνα, 2005.

Tocqueville, Alexis de. *Το Παλαιό Καθεστώς και η Επανάσταση*. πρ. Κιτρομηλίδης Π. μετφ. Παππάς Α., Πόλις, Αθήνα, 2006.

Turner, Bryan S. *Religion and Social Theory*. SAGE, London, 1983.

Waardenburg, Jacque(ed.). *Classical Approaches to the study of Religion*. Mouton, The Hague, 1973.

Αντωνοπούλου, Μαρία. *Θεωρία και Ιδεολογία στη σκέψη των κλασσικών της Κοινωνιολογίας*. Παπαζήση, Αθήνα, χ.χ.

Λίποβατς, Θ. Δεμερτζής, Ν. Γεωργιάδου, Β. (επιμ.). *Θρησκείες και πολιτική στη Νεωτερικότητα*. Κριτική, Αθήνα, 2002.

Πετμεζίδου, Μαρία (επιμ.). *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*.
Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1996.

Σορέλ, Ζώρζ. *Οι ψευδαισθήσεις της προόδου*. Γνώση, Αθήνα, 1990.